АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
вә
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(*Методик мәгаләләр мәҹмуәси*)

Дөрдүнчү бурахылыш

АЗӘРБАЈЧАН
МӘКТӘБИ
журналынын әлавә

Бакы—1964

Scanned with
MOBILE SCANNER

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Дөрдүнҹү (44-ҹү) бурахылыш

„Азәрбајҹан мәктәби“

журналына әлавә

Бакы—1964

Scanned with MOBILE SCANNER

МҮНДӘРИЧАТ

Сәһ.

Ана дили тә'лими — мүһүм тәрбијә васитәсидир 3

С. Шүкүров — М. Ј. Лермонтовун әсәрләринин Азәрбајчан мәктәбләриндә тәдрисинә даир 10

М. Ј. Нәчәфова — М. Ј. Лермонтов вә Азәрбајчан . . . 17

А. Абдуллајев — Мүәллимин нитг мәдәнијјәти һаггында . 21

Ш. Микајылов — Әдәбијјат нәзәријјәси материаллары тәдрисинин ардычыллыгына даир 36

С. Әлијева — Ушаг багчасынын биринчи кичик груплары нда нитг инкишафы мәшгәләләри һаггында 46

Т. Фәрзәлијев — Ләтифә жанрынын бә'зи хүсусијјәтләри һаггында 54

Ф. Мәһәррәмов — Васитәсиз нитги нечә тәдрис едирәм . 60

Х. Мәммәдов — Икинчи синифдә шәкил үзрә иншa јазылары нечә апарырам 66

А. Һачыагазадә — Шакирдләрин шифаһи нитгинин инкишафында синоним сөзләрин јери 68

Ә. Кәлбәлијев — Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә шифаһи соргунун апарылмасы тәчрүбәсиндән 73

Н. Хәлилов — Грамматика дәрсләриндә әјанилинкдән нечә истифадә едирәм 77

З. Сәмәдов — Ики китабын мүзакирәси һаггында 84

Б. Әһмәдов — «Чүмләдә сөзләрин сырасы» мөвзусунун тәдриси һаггында 88

— Суаллара чаваб 95

— Бу китаблары охумагы мәсләһәт билирик 98

— «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин 1965-чи ил үчүн тематик планы 108

— «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә 1964-чү илдә дәрч олунмуш мәгалә вә материаллар 110

АНА ДИЛИ ТӘ'ЛИМИ—МҮҺҮМ ТӘРБИЈӘ ВАСИТӘСИДИР

Сов.ИКП МК ијун пленумунун (1963) тә'лимлә тәрбијәви ишләри ваһид бир просес кими бирләшдирмәк һаггындакы көстәришләринә әмәл едәрәк, бүтүн фән мүәллимләри дәрс мәшғәләләринин тәрбијәедичи тә'сирини күчләндирмәк үчүн бир сыра ишләр көрмүшләр. Онлар мүхтәлиф нөвлү синифдәнкәнар тәрбијә ишләрини инкишаф етдирмиш, мәктәб комсомол вә пионер тәшкилатларынын ишини мәзмунча хејли зәнкинләшдирмишләр.

Дил-әдәбијјат мүәллиминин мәктәбдә тәрбијәви ишләр апармасы үчүн һәгигәтән, бөјүк имканлар вардыр. Дил вә әдәбијјат фәнләринә мәктәбин тәдрис планында чох вахт верилмәси фактынын елә өзү, мүәллимләрин шакирдләрлә һәр күн көрүшүб үнсијјәтдә олмаларына имкан јарадыр; бу вәзијјәт исә мүәллимләр гаршысында јалныз тәдрис ишләри илә мәшғул олмаг дејил, һәм дә тәрбијәви ишләр апармаг кими чидди вәзифә гојур.

Азәрбајчан дили фәнинин мәзмуну о гәдәр чохчәһәтли вә рәнкарәнкдир ки, о, шакирдләрдә коммунист дүнјакөрүшү вә коммунист е'тигады јаратмаг, онларда вәтәнпәрвәрлик һисси тәрбијә едиб, мүсбәт әхлаги кејфијјәтләр әмәлә кәтирмәк, ушагларын естетик инкишафына әсаслы сурәтдә тә'сир көстәрмәк кими тәдбирләр үчүн кениш имканлара маликдир. Тәәссүф ки, бә'зи мүәллимләр өз иш тәчрүбәләриндә бүтүн бу тәрбијәви имканлардан сәмәрәли истифадә етмирләр. Һалбуки, дил дәрсләри илә әлагәдар олараг, шакирдләрә верилән мүхтәлиф нөвлү чалышма вә јохлајычы ишләрин васитәси илә бир сыра тәрбијәви тәдбирләри һәјата кечирмәк олар; бурада, јашадыгымыз дөврүн бөјүклүјү (әзәмәти), совет адамларынын әмәк гәһрәманлыглары, онларда коммунист е'тигадынын формалашмасы вә мөһкәмләндирилмәсинә көмәк едән мәтнләрдән истифадә етмәк мүмкүндүр. Бу исә Азәрбајчан дили дәрсләринин тәрбијәедичи тә'сирини артырмаг үчүн чох мүһүм бир амилдир. Демәк, Азәрбајчан дили тә'лими үчүн материал сечдикдә, јалныз методики мәгсәдләри нәзәрдә тутмаг

Scanned with MOBILE SCANNER

аздыр, бурада тәрбијәви вәзифәләри дә мөһкәм јадда сахламаг лазымдыр.

Бизим дәрслик вә дәрс вәсаитләримизин хүсусән, ибтидаи синифләр үчүн јазылмыш ана дили китабларынын нөгсанларындан бири дә орадакы мәтнләрин кифајәт гәдәр сијаси кәскинлијә малик олмамасыдыр. Дәрсликләрин бу нөгсанларыны дүзәлтмәк истәјән бә'зи мүәллимләр, Азәрбајҹан дили дәрсләринин практик мәшғәләләри үчүн парлаг сијаси мәзмунлу материаллар сечиб истифадә етмәкдә чох доғру һәрәкәт едирләр.

Совет мәктәбинин ән мүһүм тәрбијә вәзифәләриндән бири дә шакирдләрдә елми марксист-ленинчи дүнјакөрүшүнү формалашдырмагдыр. Азәрбајҹан дилинин мәктәб фәнни шакирдләрдә елми-материалистик тәсәввүрләр вә инам јаратмаг үчүн зәнкин материаллара маликдир. Мәктәбдә дил һадисәләринин вә онларын ганунаујғунлугларыны шакирдләрә өјрәтмәк, һадисәләрин үмуми вә гаршылыглы әлагәсини, инкишафын ардыкәсилмәз бир просес олдуғуну вә јенилијин јенилмәзлијини онлара ибтидаи шәкилдә дә олса, баша салмаг, шакирдләрдә елми марксист-ленинчи дүнјакөрүшүнү јаратмага хејли көмәк едәр.

Мәктәбин јенидән гурулмасы илләриндә, Азәрбајҹан дили мәшғәләләриндә доғру бир истигамәт—практик истигамәтин гүввәтләндирилмәси әсас көтүрүлмүшдүр. Бу исә инди артыг өз практик нәтиҹәсини вермәкдәдир; һазырда шакирдләримизин савад дәрәҹәси мунтәзәм оларағ артмагдадыр. Лакин Азәрбајҹан дили тә'лиминдә практик истигамәтә фикир вермәклә бәрабәр, нәзәри мәсәләләрә дә һәмишә мүраҹиәт етмәк лазымдыр.

Бә'зи мүәллимләр сәһв олараг, Азәрбајҹан дили дәрсләриндә шакирдләрин диггәтини ән чох орфографија вә дурғу ишарәләринә даир апарачаглары тәмринләрә јөнәлдирләр. Һалбуки, Азәрбајҹан дили фәнни бүтүн чохҹәһәтлилији вә рәнкарәнклији илә шакирдләрә өјрәдилиб мәнимсәдилмәлидир. Бу исә мәктәбдә Азәрбајҹан дили дәрсләринин тәрбијәви әһәмијјәтини јүксәлтмәкдә мүһүм шәртләрдән биридир. Бурада әсас вәзифә, Азәрбајҹан дили тә'лиминдә нәзәријјә илә практика арасында үзви әлагә јаратмагдан ибарәтдир. Мүәллим, демәк олар ки, һәр бир дәрсдә шакирдләрин диггәтини дил һадисәсинә аид мүәјјән бир ганунаујғунлуға, јахуд мүһүм бир идрак просеси вә дүнјакөрүшү әһәмијјәти олан мәсәләјә ҹәлб едә биләр.

О, шакирдләрин диггәтини арасыкәсилмәдән дилин инкишаф етмәсинә, ҹәмијјәтин һәјатында баш вермиш игтисади, сијаси вә мәдәни дәјишикликләрдән асылы оларағ, онун дәјишмәси вә зәнкинләшмәсинә ҹәлб етмәлидир. Бунун үчүн дил мүәллиминин ихтијарында кениш имканлар вардыр. Бура лүғәт ишләри вә мүхтәлиф нөвлү грамматик тәһлилләр апармаг, јазы гајдаларына даир бир сыра һадисәләри изаһ етмәк, муасир дилимиздә истифадә етди'имиз сөзләрин әмәлә кәлмәси вә с. дахилдир. Бурада шакирдләри классик бәдии әсәрләрин дили үзәриндә ишләтмәк, онлары кечмишин әдәби дилинә мәхсус лүғәт фонду илә, о дөврүн дил хүсусијјәтләри илә таныш етмәк бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Кечмиш әдәби дили муасир әдәби дилимизлә мүгајисә етмәк, үмуми инкишаф просесинин бир ҹәһәти кими, дилин арасыкәсилмәдән артмасыны көстәрән инандырыҹы бир дәлилдир.

Шакирдләрин диггәтини, башга дилләрин муасир Азәрбајҹан дилинә, ејни заманда Азәрбајҹан дилинин башга халгларын дилинә көстәрдији тә'сирә ҹәлб етмәк дә фа'далыдыр. Бу мәсәлә шакирдләрин бејнәлмилəл тәрбијәси үчүн дә чох әһәмијјәтлидир.

Шакирдләрин естетик тәрбијәсиндә Азәрбајҹан дилинин бөјүк ролу вардыр. Ана дили дәрсләриндә шакирдләрдән тәкҹә дили билмәк тәләб олунмамалыдыр; ејни заманда онлардан дилин ифадә етдији һиссләрә һијәләнмәји: дилин ганунаујғунлугларынын һәр һансы бир шәкилдә позулмасына имкан вермәмәји, дүзкүн әдәби нитгин көзәллијини дујмағы, образлы нитгә малик олмағы да тәләб етмәлидир.

Бунун үчүн әсас шәртләрдән бири, мүәллимин мүнтәзәм оларағ шакирдләрлә бәдии әсәрләрин дили үзәриндә иш апармасы, көзәл ше'рләр вә бә'зән дә бәдии нәср парчаларыны шакирдләрә әзбәрләтмәси вә һәмин әзбәрләнмиш парчаларын шифаһи вә јазылы нитгдә истифадә едилмәсинә наил олмасыдыр.

Тәҹрүбә көстәрир ки, бәдии әсәрләрин дили үзәриндә иш јалныз јухары синиф шакирдләри илә дејил, ејни заманда ашағы синифләрдә охујан шакирдләрлә дә апарылмалыдыр. Габагҹыл мүәллимләр өз шакирдләринә һикмәтли сөзләри (афоризмләри) вә ја хошларына кәлән образлы ифадәләри ајырыб гејд етмәк үчүн хүсуси дәфтәрләр сахлатдырырлар. Һәмин шакирдләр китаб, журнал вә гәзет охујаркән тәсадүф етдикләри, јахуд радиода ешитдикләри мә'налы вә һикмәтли ифадәләри һәмин дәфтәрә гејд едирләр. Мәшғәләләрин би-

... мүәллим һәмин гејдләри синифдә мүзакирә етдикдән сонра, ән јахшы чүмләләри карточкалара көчүртдүрүр вә јери кәлдикчә онлардан ана дили дәрсләриндә истифадә едирләр.

Имла вә ифадә јазылар, јахуд грамматик чалышмалар үчүн истифадә едиләчәк мәтнләр идеја-тәрбијәви чәһәтдән мәгсәдәујғун, дил вә үслуб чәһәтдән исә тамамилә гүсурсуз олмасына диггәт едилмәлидир. Мүәллим belә мәтнләрдән дәрсләрдә истифадә етмәк јолу илә шакирдләрә ана дилинин көзәллијини вә образлылығыны һисс етдириб ону севдирмәјә наил ола биләр. Буна көрә дә Азәрбајчан дили дәрсләриндә истифадә едиләчәк материаллары бәдии чәһәтдән јүксәк сәвијјәдә олан әсәрләрдән, көзәл очерк вә мәгаләләрдән вә с. бу кими парчалардан алмаг мәгсәдә даһа ујғундур.

Мәктәбләримиздә өзүнә көк салмыш нөгсанлардан бири дә шакирдләрдә ифадәли гираәт вәрдишләринин формалашмасы үзрә апарылачаг мәшғәләләрә лазыми диггәт едилмәмәсидир. Ифадәли гираәтин 8 иллик мәктәб имтаһанларынын мәзмунуна дахил едилмәсинә бахмајараг, бу ишин гојулушу јахшы вәзијјәтдә дејилдир. Бунун бир сәбәби дә бә'зи мүәллимләрин өзләринин мәтни ифадәли охуја билмәмәләридир. Бу нөгсаны арадан галдырмаг, шүбһәсиз, тә'хирәсалынмаз вәзифәләрдән биридир. Азәрбајчан дили дәрсләриндә бәдии сөз усталарынын лентә јазылмыш нитгләрини, онларын ше'р вә с. бәдии парчалары мәһарәтлә охумаларыны динләмәк үчүн мүәллим, јери кәлдикчә магнитофондан истифадә етмәлидир.

Дилә бөјүк бир һәссаслыгла јијәләнмәк дедикдә биз, јалныз бәдии әсәрләрин дил көзәллијини дујмагла кифајәтләнмәмәлијик, бурада ејни заманда гаршыда нөгсансыз, дүзкүн вә ифадәли гираәтә јијәләнмәк мәсәләси дурур. Шакирдләрин инша јазыларында һәлә дә үслуб хәталары, јекнәсәг вә јоручу сөзләрин ишләнмәси вә с. нөгсанлара тез-тез раст кәлмәк мүмкүндүр ки, бу да онларын јазылы нитгә мүкәммәл јијәләнмәдикләрини көстәрир.

Мәктәбләримиздә апарылан инша јазыларын жанры да чох јекнәсәгдир. Һәмин иншалар үмумијјәтлә, кичик тәнгиди мәгалә вә ја рә'јләр кими јазылыр; сәрбәст мөвзулар үзрә олан иншалар исә чох вахт ибтидаи (примитив) шәкилдә јазылмыш сосиоложи изаһа вә ја шәрһә охшајыр.

Һалбуки, бә'зи мүәллимләримизин иш тәчрүбәсиндә шакирд иншаларынын мараглы вә рәнкарәнк нөвләрини көрмәк мүмкүндүр. Буна мисал олмаг үчүн Бакынын 190 нөмрәли

мәктәбинин Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллими (республикамызын әмәкдар мүәллими) Зәрбәли Сәмәдовун бу саһәдә әлдә етдији көзәл иш нүмунәсини көстәрмәк олар. Зәрбәли мүәллимин шакирдләри тәбиәт һаггында, охунмуш китабларын тә'сираты алтында, јерли өлкәшүнаслыг материаллары әсасында мүхтәлиф нөвлү иншалар јазырлар. Ејни заманда бу иншалар өз мәзмунларына көрә мүәјјән ад дашыјырлар; мәсәлән: инша-очерк, инша-мүһакимә, мүнагишәли вә ја мүбаһисәли (полемик) инша, мәктуб-инша вә с. Бу иншаларын башлыча гијмәти одур ки, онлар шакирдләрә ифадә едәчәкләри фикирләри мәзмунча инандырычы вә формача тә'сирли вермәји өјрәдир. Бурада һәм дә шакирд иншаларынын дил вә үслубуна да диггәт едилир, бә'зи шакирдләр һәтта, иншаны ше'рлә дә јазырлар.

Бә'зи дил мүәллимләри дә вардыр ки, онлар шакирдләрин шифаһи нитгинин инкишафы мәсәләси илә мәшғул олмурлар; онлар јалныз шакирдләрин шифаһи чавабларында нәзәрә чарпан бә'зи сәһвләри ислаһ етмәклә кифајәтләнирләр. Азәрбајчан дили дәрсләриндә шифаһи иншалар, мә'рузә, мүнагишәли—мүбаһисәли әдәби сөһбәтләр вә шифаһи нитгә даир апарылачаг ишләрин башга нөвләри дә өзүнә хүсуси јер тутмалыдыр. Бүтүн бу мәшғәләләрдә шакирдләрин нитг-дил мәдәнијјәти гаршысында чидди тәләбләр гојулмалыдыр.

Шакирдләрдә мүстәгил мүһакимә јүрүтмәк бачарығыны инкишаф етдирмәк, шифаһи вә јазылы нитгини зәнкинләшдирмәк вә образлы етмәк үчүн лазыми шәртләрдән бири дә онларда мүшаһидәчилик габилијјәтини артырмагдыр. Мүәллим бу ишлә биринчи синифдән башлајыб, бурахылыш синфинә гәдәр мәшғул олмалыдыр.

Шифаһи вә јазылы нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәк шакирдләрин тәкчә естетик чәһәтдән инкишаф етмәләри илә дејил, ејни заманда онларда ичтимаи фәаллыг тәрбијә етмәклә дә бағлыдыр. Биз ичтимаи фәалијјәт дедикдә күтлә гаршысында чыхыш етмәк, мүзакирә вә мүбаһисәләр апармағы бачармаг, мүәјјән мәсәләни (нөгтеји-нәзәри) инандырычы шәкилдә мүдафиә етмәји нәзәрдә тутуруг. Һәртәрәфли инкишаф етмиш бир адамын, ичтимаи хадимин әсас хүсусијјәтләриндән бири дә онун натиглик мәдәнијјәти вә мәтбуатда чыхыш едә билмәсидир. Мәктәб өз шакирдләринә бүтүн бу хүсусијјәтләри өјрәтмәјә борчлудур.

Гејд етмәлијик ки, бир чох һалларда мәктәбләримиз бу вәрдишләри шакирдләрдә инкишаф етдирмәк әвәзинә даһа да

Scanned with MOBILE SCANNER

онлара мане олурлар. Шакирдләрә габагчадан јазылмыш вә ја мүәллим тәрәфиндән «редактә едилиб» тамамилә танынмаз бир шәклә салынмыш мәтн әсасында чыхыш етмәји тапшырмаг чох зәрәрли бир тәчрүбәдир ки, бу һал һәлә дә бә'зи мәктәбләримиздә давам етмәкдәдир. Белә бир нөгсанлы тәчрүбә нәтичәсиндә шакирдләримиз кутләшир, онлар өз фикирләрини мүстәгил сөјләмәјә имкан тапмырлар.

Шакирдләрә күтлә гаршысында шифаһи вә јазылы сурәтдә (мәтбуат васитәси илә) чыхыш етмәји өјрәтмәк үчүн, онларын мүстәгил олараг һазырладыглары конспект, план вә ја мәгаләләрини мүәллим тәнгиди сурәтдә тәһлил етдикдән сонра, јенидән ишләјиб тамамламағы шакирдләрин өзләринә тапшырмалыдыр. Шакирдләрә мәтни охумадан, планла чыхыш етмәји өјрәтмәк дә чох мүһүмдүр. Елә бу һадисәнин өзү дә нитг мәдәнијјәтинин јүксәклијини вә мүстәгил олараг мүһакимә јүрүдә билмәји көстәрән әламәтләрдән бирудир.

Азәрбајчан дили дәрсләринин тәрбијәви әһәмијјәти јалныз о дәрсләрин мәзмуну вә онларын истигамәти илә дејил, ејни заманда мүәллимин иш үсуллары илә дә мүәјјәнләшир. Шакирдләрдә елми дүнјакөрүшү јаратмаг саһәсиндә апарылачаг ишин мүвәффәгијјәти, онларда коммунист е'тигады тәрбијә етмәк, бир чох һалларда бунлары тәһлил едиб өјрәдилән һадисә вә фактларла гаршылашдырмағы, онлары дүзкүн изаһ едә билмәји, әлдә едилмиш биликләри вә мүшаһидәләрин нәтичәләрини үмумиләшдирмәкдән (синтез етмәкдән) чох асылыдыр. Мәктәб бүтүн бунлары кәнчләрә вахтында өјрәтмәлидир ки, онлар өз мүһитләрини мүстәгил вә дүзкүн гијмәтләндирмәји бачармаг үчүн силаһлансынлар. Бах, она көрә дә тә'лим үсулларыны сечмәк тәкчә дидактик проблем дејил, һәм дә тәрбијәви проблемдир.

Мә'лумдур ки, мүәллим апарачағы тәрбијә ишләринин һамысыны дәрс заманы һәјата кечирмир; о, бир чох тәрбијәви тәдбирләри синифдәнкәнар ишләрдә һәлл едир. Гејд етмәлијик ки, Азәрбајчан дили үзрә апарылачаг синифдәнкәнар тәрбијә ишләри дә һәләлик бизи гәнаәтләндирә билмәз. Бурада башлыча нөгсан шүбһәсиз, ишин мәзмун вә үсулларындакы хырдачылыг вә гејри-чиддиликдәдир.

Азәрбајчан дили дәрнәјинин мәшғәләләри чох вахт синиф мәшғәләләринин давамы вә башга бир нөвү кими апарылыр. Бу мәшғәләләрин бә'зән әјләнчәли сурәтдә апарылмасына бахмајараг, әслиндә ишин маһијјәти о гәдәр дә дәјишмир.

Һалбуки, Азәрбајчан дили дәрнәкләриндә апарылан мәшғәләләрин әсас вәзифәси, дилчилијә мараг вә исте'дады олан шакирдләрин һәмин саһәдә көрүш даирәсини кенишләндирмәкдир. Шакирдләрин нитг мәдәнијјәтини јүксәлтмәк һәм синиф, һәм дә синифдәнкәнар кечирилән: сијаси, әхлаги, елми вә әдәби мәсәләләрә даир тәдбирләр (диспутлар, мүһазирә вә мә'рузәләр) үчүн бөјүк имкан јарадыр.

Дил-әдәбијјат мүәллиминин әсас вәзифәләриндән бири дә шакирдләрин синифдәнкәнар ишләринә, ејни заманда онларын евдә охујачаглары бәдии, сијаси, елми-күтләви әдәбијјата јахындан рәһбәрлик етмәсидир.

Дил-әдәбијјат мүәллими бүтүн бу мүхтәлиф нөвлү синифдәнкәнар ишләрә истигамәт вермәли, бир нечә дәрнәјә рәһбәрлик етмәлидир. Онун бу саһәдәки фәалијјәтинин мүвәффәгијјәти исә, иши бачарыгла тәшкил етмәсиндән вә һәмин тәдбирләрин кечирилмәсинә бачарыглы мәтбуат ишчиләри, һазырлыглы валидејнләр, тәгаүдә чыхмыш мүәллимләр, али мәктәбләрин дил-әдәбијјат факултәси тәләбәләрини көмәкчи сифәтилә чәлб етмәсиндән чох асылыдыр. Бурада, мәктәбдә бүтүн синифдәнкәнар ишләрин әсил тәшкилатчысы кими, комсомол вә пионер тәшкилатлары илә гаршылыглы әлагә сахламаг да чох мүһүмдүр.

Ана дили тә'лими — мүһүм тәрбијә васитәсидир. Мәктәбдә бу фәннин өјрәдилмәси, кәнч нәслин мә'нәви чәһәтдән зәнкинләшиб артмасы үчүн лазым олан ән мүһүм амилләрдән биридир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Садыг ШҮКҮРОВ.

М. Ј. ЛЕРМОНТОВУН ӘСӘРЛӘРИНИН АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБЛӘРИНДӘ ТӘДРИСИНӘ ДАИР

М. Ј. Лермонтовун әсәрләринин Азәрбајчан мәктәбләриндә тәдрисиндән данышмаздан әввәл, мәнтиги чәһәтдән бу мөвзу илә әлагәдар олан ики мәсәләни хүсусилә гејд етмәк лазымдыр: а) рус әдәбијјатынын Азәрбајчан дилинә тәрчүмәсиндән мәгсәд; б) М. Ј. Лермонтовун Азәрбајчана мүнасибәти вә әсәрләринин тәрчүмәси тарихи.

XIX әср Азәрбајчан әдәбијјатында драматуркија, фачиә, роман вә повестләрин јаранмасына сәбәб олду. Бу жанрларын мејдана кәлмәси бәдии тәрчүмә јарадычылығына јол ачды. XIX әсрин гырхынчы илләриндә А. А. Бакыханов илк дәфә рус әдәбијјатындан тәрчүмәјә башлады. Һәмин әсрин II јарысында С. Ә. Ширвани өз сәләфинин јолуну инкишаф етдирди. XIX әсрин сону вә XX әсрин әвәлләриндә бу саһәдәки тәшәббүс даһа да артды. Рус әдәбијјатынын Азәрбајчан дилинә тәрчүмәсиндән мәгсәд јени форма, мәзмун, идеја тапмаг вә бунлардан гаршылыглы шәкилдә истифадә етмәк, јазычылары реал һәјата бағламаг, габагчыл шаирләрин ејни руһда ше'рләр јазмасына, хүсусилә азәрбајчанлыларын рус әдәбијјаты илә таныш едилмәләринә тә'сир көстәрмәк вә бунунла да әдәбијјатымызын зәнкинләшмәсинә мүәјјән дәрәчәдә көмәк етмәк иди.

Рус халгынын көркәмли нүмајәндәләри өз әсәрләриндә халглар достлуғуну јајыр, азадлыг уғрунда мүбаризәни јүксәк гијмәтләндирир, башга милләтләрә һөрмәт вә мәһәббәт һисси ашылајырдылар. Бу хүсусијјәт М. Ј. Лермонтовун јарадычылығында өзүнү даһа ајдын шәкилдә көстәрир. Бөјүк рус шаири Гафгазда оларкән Азәрбајчана да кәлмиш, Губа, Шуша, Шамахы әјаләтләрини кәзмиш, Күр чајыны көрмүш, Кәпәзин гарлы тәпәсинә вурулмуш, «Демон» поемасында Гарабағын чинс атларыны мәһәббәтлә јад етмиш, көрдүјү јерләрин шәклини чәкмиш, коллексијалар дүзәлтмиш, Азәрбајчан дилини өјрәнмәјә башламышдыр. Шаир

1837-чи илдә досту Рајевскијә көндәрдији мәктублардан бириндә јазырды: «Мән франсыз дилинин Авропада зәрури олдуғу гәдәр, бурада да вә үмумијјәтлә Асијада зәрури олан татар (Азәрбајчан) дилини өјрәнмәјә башламышам».[1] М. Ј. Лермонтовун мәшһур тәдгигатчысы И. Андроников белә күман едир ки, шаир Азәрбајчан дилини М. Ф. Ахундовдан өјрәнирмиш. Бу заман Лермонтов «Ашыг Гәриб» әһвалатыны да гәләмә алмышды. Лакин шаир, әсәрин үстүндә ихтисар апармыш вә бә'зи јерләрини дәјишдирмишдир. Буна бахмајараг «Ашыг Гәриб»ин халг арасындакы варианты әсасән сахланмышды. Вс. Миллер белә күман едир ки, Лермонтов шәрг сүжетинин верилмәсиндә јахындан ешитдији версијаја садиг галыр вә анчаг о, услуб дүзәлишиндә мәһдудлашырды[2].

«Ашыг Гәриб»дә Азәрбајчан сөзләри илә јанашы әрәб, фарс вә ермәни дилинә хас олан терминләр дә ишләнмишдир. Бунлардан фәргли олараг саат, аға, ана, оғлан, Рәшид, ашиг, намаз, див вә саир сөзләр Азәрбајчан тәләффүзүндә олдуғу кими јазылмышды. Бүтүн бу дил хүсусијјәтләринә бахмајараг, «һазырда олан бу мүхтәлиф дил елементләри тәсдиг етмәјә имкан верир ки, бу нағыл Лермонтова һәр һансы бир јерли ашыг тәрәфиндән сөјләнмиш вә шүбһәсиз бу ашыг мәншәји е'тибары илә азәрбајчанлыдыр, лакин онун репертуарында вә данышығында бу, адәтән Гафгаз ашыгларында олдуғу кимидир вә мүхтәлиф етнолингвистик һадисәләрлә әкс олунур»[3]. Көрүндүјү кими бурада «Ашыг Гәриб»ин азәрбајчанлылара мәхсус олдуғу тәсдигләнир, лакин бу әһвалатын Лермонтова М. Ф. Ахундов тәрәфиндән сөјләндијинин инкар едилмәси фикри дүзкүн дејилдир. Һалбуки бу мәсәлә Рус—Азәрбајчан әдәби әлагәләри илә мәшғул олан алимләримиз тәрәфиндән чохдандыр ки, һәлл едилмишди.

Загафгазија халгларынын фолклору илә марагланан Лермонтов буна биртәрәфли јанашмыр о, «Ашыг Гәриб»ин сүжетиндәки севкијә говушмаг (тој кечәси) һадисәсиндән өзүнүн «Вадим» повестинин IX фәслиндә вә «Гонаг» балладасында истифадә етмишди.

«Ашыг Гәриб» әһвалаты ингилабдан әввәл мүәллим И. М. Әкбәров тәрәфиндән тәрчүмә едилиб, Иреванда «Култура»

[1] М. Ю. Лермонтов, «Проза, письмо», т. VI, издат. АН СССР, М-Л. 1957, стр. 441.
[2] Жур. «Мин. Нар. Просв.», 1893, № 1, стр. 233.
[3] М. Ю. Лермонтов, «Проза, письмо», т. VI. издат. АН СССР, М-Л., 1957, стр. 42.

Scanned with MOBILE SCANNER

мәтбәәсиндә чап олунмушду. Әсәрин нәшри тарихи мә'лум дејилдир. 18 сәһифәдән ибарәт олан бу әсәрин үстүндә «Шумарә № 5» јазылмышды. Китабын кағызындан, шрифтләрин формасындан, дил вә үслубундан күман етмәк олар ки, бу әсәр 80-чы илләрдә «Ашыг Гәриб»ин илк дәфә китаб шәклиндә чыхан нәшридир. Лермонтовун «Ашыг Гәриб»и 1912-чи илдә Кәнчәдә Әбилов вә Һахвердијевләр мәтбәәсиндә дә нәшр олунмушду. Әсәрин Кәнчә чапынын үстүндә «Ә. Һ. А.» һәрфләри јазылмышды.

Лермонтов Азәрбајчан фолклорунда өз руһуна үјгун кәлән рус фолклору илә сәсләшән чәһәтләри ахтарыб тапмыш, сечмиш вә бунлары сәнәткарлыгла ифадә етмишди. Азәрбајчан халгы да онун әсәрләриндәки азадлыг мејлини, чошгун вәтәнпәрвәрлији, зүлмә гаршы үсјаны алгышламыш вә бу кими мотивләри һәмишә һөрмәтлә хатырламышды. Онун әсәрләринин Азәрбајчан дилинә тәрчүмәси кечән әсрин 80-чы илләриндә башланмышды. 1889-чу илдә «Кәшкүл» мәтбәәсиндә Ч. Унсизадә Лермонтовун «Јелкән кәмиси» ше'рини чап етдирмишди. Бу ше'ри Азәрбајчан дилинә «Ә. А.» имзалы бир нәфәр тәрчүмә етмишди. Көркәмли маарифпәрвәр вә әдәбијјатшүнас Ф. Көчәрли Јереванда ишләјеркән «Үч хурма ағачы» ше'рини Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмиш, А. В. Колтсовун «А киши, нијә јатыбсан» ше'ри илә бирликдә 1896-чы илдә Шушада, Мәсиһи руһанијјәсинин вәгф басмаханасында китаб шәклиндә чап етдирмишди (13 сәһифәдир). Бу китаб 1900-чү илдә Үмумдүнја Парис сәркисинә көстәрилмишди. 1906-чы илдә Тифлисдә «Гејрәт» мәтбәәсиндә чап олунан «Асари-Әһмәд бәј» адлы китабчанын мүгәддимәсиндә Ф. Көчәрли, Әһмәд бәј Чаваншир (Чәлил Мәммәдгулузадәнин гајынатасынын) тәрчүмеји-һалындан данышаркән гејд едир ки, Жуковски, Пушкин вә Лермонтовун әсәрләрини Азәрбајчан дилинә Әһмәд бәј Чаваншир тәрчүмә етмишдир. Лакин бу тәрчүмәләрин һеч бири Аббас Сәһһәтин тәрчүмәләри кими кениш јајылыб танынмамышды. XX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын мүтәрәгги романтики А. Сәһһәт Лермонтовун 1909-чу илдә «Мтсыри», 1912-чи илдә «Пејғәмбәр», «Һачы Абрек», «Чәркәсләр», «Ганлы», «Үч хурма ағачы», «Терекин совгаты», «Вәтән» әсәрләрини тәрчүмә етмиш, елә һәмин илдә дә «Мәғриб күнәшләри» адлы ики китабында вермишди. Оручов гардашлары мәтбәәсиндә бурахылан бу китабларын бириндә Лермонтовун јалныз «Пејғәмбәр» ше'ри чап олунмушдур. Азәрбајчан охучусуну рус әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләри илә таныш етмәк мәгсәдини изләјән бу китаблар, о дөвр ичтимаи һәјатында мәдәни бир һадисә иди. А. Сәһһәтин рус әдәбијјатындан 25-дән чох мүәллифин әсәрини доғма ана дилинә тәрчүмә етмәси, шаирин рус халгына вә мәдәнијјәтинә бәсләдији бөјүк мәһәббәти көстәрир.

А. Сәһһәт гаршысына чыхан һәр тәсадүфи әсәри тәрчүмә етмәмишди. О, бир лирик шаир кими руһуну охшајан, услубуна јахын олан әсәрләри сечмишди. Сәһһәтин оријинал ше'рләри илә тәрчүмәләрини јан-јана гојуб јохласаг, бунларын руһән бир-биринә јахын олдуғуну көрәчәјик. Академик М. Ариф көстәрир ки, А. Сәһһәтин «Әһмәдин гејрәти», «Тәрчүмеји-һалым», «Шаир», «Шикајәт», «Шаир вә ше'р пәриси»ндә Лермонтовун «Монолог», «Дүшүнчә», «Журналист, охучу вә јазычы» ше'рләринин тә'сири һисс олунмагдадыр.

М. Ј. Лермонтовун әсәрләринин тәрчүмәси вә тәдгиги Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра даһа да инкишаф етди. Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулмасынын онунчу илиндән сонра шаир М. Раһим Михаил Јурјевичин «Гафгаз әсири», «Һарун», «Гоншу гыз», «Тамара», «Дустағ» ше'рләрини «Гоншу гыз» ады илә китаб һалында чап етдирмишдир. Совет дөврүндә Лермонтов ше'рләринин Азәрбајчан дилинә илк тәрчүмәчиси олан М. Раһим тәрчүмә етдији әсәрләрә мәс'улијјәтлә јанашмышды.

Лермонтовун бир чох әсәри 1939, 1941, 1948, 1950, 1954, 1959, 1961-чи вә саир илләрдә Азәрбајчан дилинә тәрчүмә олунуб, Азәрнәшр вә Ушагкәнчнәшр тәрәфиндән күтләви тиражла китаб һалында чап едилмишдир.

Алимләримиздән М. Ариф, Ә. Ағајев, М. Рәфили, Ә. Сејидзадә вә башгалары «Лермонтов вә Азәрбајчан», «Лермонтов вә Азәрбајчан әдәбијјаты», «Лермонтов вә А. Сәһһәт», «М. Ф. Ахундов вә М. Ј. Лермонтов» вә саир китабча вә мәгаләләр јазыб чап етдирмишдиләр.

Рус шаиринин ше'рләриндәки азадлыг мејли, зүлмә бојун әјмәмәк, һуманизм, вәтәнпәрвәрлик идејалары вә с. Азәрбајчанын көркәмли маарифпәрвәрләриндән, ингилабчы коммунист Н. Нәримановун, мүәллимләрдән М. Маһмудбәјовун, Р. Әфәндизадәнин, Мирзә Абдулла Талыбзадәнин (Шаиғин), Ф. Ағајевин вә башгаларынын диггәтини чәлб етмишди.

Н. Нәриманов семинаријада тәһсил аларкән Жуковски, Пушкин, Гогол вә башга јазычыларла јанашы Лермонтовун әсәрләрини дә севә-севә охујуб өјрәнмишди. О, 1887-чи ил-

MOBILE SCANNER

дә Күрчүстанын сәфалы шәһәрләриндән бири олан Мәнкилисдә динчәләркән Лермонтовун «Демон» поемасындан бөјүк бир һиссәсини хүсуси ше'рләр дәфтәринә көчүрмүшдү[1].

М. Ј. Лермонтовун нәзм вә нәсриндәки јүксәк бәдиилик вә реаллыг, Гафгаз халгларынын азадлыг мүбаризәсинин бу әсәрләрдә әкси вә шаирин гафгазлылара бәсләдији дәрин мәһәббәт, онун дәрсликләрә дүшмәсинә көмәк етди. 1901-чи илдә көркәмли педагог Р. Әфәндизадә «Бәсирәтүл-әтфал» дәрслијиндә Лермонтовун «Тә'сири-дуа» ше'рини өз тәрчүмәсиндә вермишди.

Р. Әфәндизадәнин дәрслијиндән бир нечә ил сонра М. Маһмудбәјов вә А. Меһдизадә (А. Сәһһәт) балаларымыз үчүн «Јени мәктәб» дәрслијини һазырладылар вә 1909-чу илдә Каспи мәтбәәсиндә нәшринә наил олдулар. Үчүнчү синифдә охујан шакирдләрә мәхсус бу гираәт китабына Лермонтовун мәзмун, идеја, форма вә һәчм е'тибары илә јени олан «Мтсыри» поемасындан бир парча салынмышды.

Бу дөврдә јазылан дәрсликләр ичәрисиндә Мирзә Абдулла Талыбзадәнин (Шаигин) 1912-чи илдә чыхан «Күлзар» китабы да хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Бу китаб мәзмуну вә тәртибинә, ичтимаи-сијаси идејасына көрә өзүндән әввәл мәктәбләрдә кечилән дәрсликләрдән әсасән фәргләнир. Шаиг, бир мүәллим кими ушагларын јаш хүсусијјәтләрини нәзәрә алдығы үчүн өз дәрслијинә «Терекин совгаты» ше'рини дахил етмишди. Абдулла Шаигин бу ше'ри сечмәси сәбәбсиз дејилди. Бурада мәгсәд ушаглара Хәзәр дәнизинә төкүлән чајлары вә бунларын мәнбәләрини, Терекин дағлардан, дәрәләрдән кечиб Хәзәрә доғру ахмасыны өјрәтмәк олмушду. Дикәр тәрәфдән ше'р ушагларын нитг габилијјәтини инкишаф етдирмәк үчүн әлверишли формада — диалог шәклиндә иди.

Лакин сајдығымыз бу дәрсликләрин һеч бириндә Лермонтовун һәјаты һаггында мә'лумат верилмәмишди. Бу чәһәтдән 1912-чи илдә Бакыда Исабәј Ашурбәјовун Каспи мәтбәәсиндә Ф. Ағајевин тәртибаты әсасында вә И. Әскәрзадәнин редакторлуғу алтында чап олунан «Әдәбијјат мәчмуәси» диггәтәлајигдир. Бурада Лермонтовун «Терекин совгаты», «Мтсыри» (бир парча), «Мүбаһисә» (тәрчүмәләр А. Сәһһәтиндир) әсәрләри топланмыш вә шаирин һәјаты һаггында

[1] Бах. Н. Нәриманов, «Мәгалә вә мәктублары» (мүгәддимә), Бакы, 1925, сәһ.11.

гыса изаһатдан сонра јарадычылығына гијмәт верилләрәк јазылмышдыр: «...Тәбиәт тәсвирләриндәки әш'арында бир аһәнки-мусиги вә бир маһир рәссамын лөвһәсиндәки ајдынлыг гәдәр әгилләрә һејрәт верәчәк дәрәчәдә ләтафәт вә чәрәјани-тәбии мүшаһидә олунур ки, Русија шүәрасында бунун ејнинә тәсадүф етмәк маһалдыр».[1]

Маариф хадимләри бөјүк рус шаиринин әсәрләрини јалныз синиф дахилиндә јох, мәктәбдәнкәнар охунмасыны да мәсләһәт билмишдиләр. «Икинчи дәрәчәли түрк (Азәрбајчан—С. Ш.) мәктәбләри үчүн рус дили програмы»нда (1923—24-чү дәрс или) мүәллимләрә төвсијә едилирди ки, икинчи ил шакирдләринә синифдәнкәнар олараг «Шам ағачы» вә «Јелкән», үчүнчү ил шакирдләринә «Шам ағачы» вә дөрдүнчү ил шакирдләринә «Бела» әсәрләри охудулсун. Көстәрилән әсәрләрин мүталиәсиндән әввәл мүәллим ушагларла сөһбәт апармалы, онлары јазычынын һәјаты илә таныш етмәлидир. Әсәри шакирдин өзү охумалы, чәтин сөзләри јазмалы вә лүғәтини вермәли, ән нәһајәт әсәри тәһлил етмәлидир.

М. Ј. Лермонтовун Азәрбајчан мәктәбләриндә нәзм әсәрләринин тәдриси, нәср әсәрләриндән чох-чох әввәл олмушдур. Әлбәттә, буну бир дә онунла изаһ етмәк олар ки, Азәрбајчан халгы ше'ри өз гәлбинә даһа јахын һесаб едир. Бу өлкә шаирләр мәскәнидир, «Азәрбајчанда, шаирләр өлкәсиндә...»[2] ше'р кими әзиз вә севимли, көнүлләри охшајан шеј нә ола биләр? Ше'р бу халгын ганына, илијинә ишләмишдир. Бурада әзиз гонағы ше'рлә гаршылајырлар. Буна көрә дә онлар Лермонтовун ше'рләринин тәрчүмәсинә вә тәдрисинә нәсриндән әввәл башламышдылар.

30-чу илләрдә башга рус јазычы вә шаирләри илә бирликдә Лермонтовун тәдрисинә даһа кениш јер верилди. 1932-чи илдә чыхан «Әдәбијјатдан иш китабы» вә 1933-чү илдә чыхан «Әдәбијјат мүнтәхәбаты» дәрсликләри бу чәһәтдән характерикдир.

«Әдәбијјатдан иш китабы» дәрслији фабрик-завод мәктәбләриндә охујанлар үчүн тәртиб олунмушду. Бураја «Мтсыри» поемасы дахил едилмишди. Шакирдләрин бу әсәр һаггында алдыглары билијин јекунлашдырмаг үчүн ашағыдакы једди суал верилмишдир.

[1] Ф. Ағајев, «Әдәбијјат мәчмуәси», Бакы, 1912, сәһ. 231.
[2] Н. Тихонов, «Хатирәләримдән сәһифәләр», «Азәрбајчан» журналы, 1963, № 6, сәһ. 117.

Scanned with MOBILE SCANNER

дә Күрчүстанын сәфалы шәһәрләриндән бири олан Мәнкилисдә динчәләркән Лермонтовун «Демон» поемасындан бөјүк бир һиссәсини хүсуси ше'рләр дәфтәринә көчүрмүшдү[1].

М. Ј. Лермонтовун нәзм вә нәсриндәки јүксәк бәдиилик вә реаллыг, Гафгаз халгларынын азадлыг мүбаризәсинин бу әсәрләрдә әкси вә шаирин гафгазлылара бәсләдији дәрин мәһәббәт, онун дәрсликләрә дүшмәсинә көмәк етди. 1901-чи илдә көркәмли педагог Р. Әфәндизадә «Бәсирәтүл-әтфал» дәрслијиндә Лермонтовун «Тә'сири-дуа» ше'рини өз тәрчүмәсиндә вермишди.

Р. Әфәндизадәнин дәрслијиндән бир нечә ил сонра М. Маһмудбәјов вә А. Меһдизадә (А. Сәһһәт) балаларымыз үчүн «Јени мәктәб» дәрслијини һазырладылар вә 1909-чу илдә Каспи мәтбәәсиндә нәшринә наил олдулар. Үчүнчү синифдә охујан шакирдләрә мәхсус бу гираәт китабына Лермонтовун мәзмун, идеја, форма вә һәчм е'тибары илә јени олан «Мтсыри» поемасындан бир парча салынмышды.

Бу дөврдә јазылан дәрсликләр ичәрисиндә Мирзә Абдулла Талыбзадәнин (Шаигин) 1912-чи илдә чыхан «Күлзар» китабы да хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Бу китаб мәзмуну вә тәртибинә, ичтимаи-сијаси идејасына көрә өзүндән әввәл мәктәбләрдә кечилән дәрсликләрдән әсасән фәргләнир. Шаиг, бир мүәллим кими ушагларын јаш хүсусијјәтләрини нәзәрә алдығы үчүн өз дәрслијинә «Терекин совгаты» ше'рини дахил етмишди. Абдулла Шаигин бу ше'ри сечмәси сәбәбсиз дејилди. Бурада мәгсәд ушаглара Хәзәр дәнизинә төкүлән чајлары вә бунларын мәнбәләрини, Терекин дағлардан, дәрәләрдән кечиб Хәзәрә доғру ахмасыны өјрәтмәк олмушду. Дикәр тәрәфдән ше'р ушагларын нитг габилијјәтини инкишаф етдирмәк үчүн әлверишли формада — диалог шәклиндә иди.

Лакин сајдығымыз бу дәрсликләрин һеч бириндә Лермонтовун һәјаты һаггында мә'лумат верилмәмишди. Бу чәһәтдән 1912-чи илдә Бакыда Исабәј Ашурбәјовун Каспи мәтбәәсиндә Ф. Ағајевин тәртибаты әсасында вә И. Әскәрзадәнин редакторлуғу алтында чап олунан «Әдәбијјат мәчмуәси» диггәтәлајигдир. Бурада Лермонтовун «Терекин совгаты», «Мтсыри» (бир парча), «Мүбаһисә» (тәрчүмәләр А. Сәһһәтиндир) әсәрләри топланмыш вә шаирин һәјаты һаггында

[1] Бах, Н. Нәриманов, «Мәгалә вә мәктублары» (мүгәддимә), Бакы, 1925, сәһ.11.

гыса изаһатдан сонра јарадычылығына гијмәт вериләрәк јазылмышдыр: «...Тәбиәт тәсвирләриндәки әш'арында бир аһәнки-мусиги вә бир маһир рәссамын лөвһәсиндәки ајдынлыг гәдәр әгилләрә һејрәт верәчәк дәрәчәдә ләтафәт вә чәрәјани-тәбии мүшаһидә олунур ки, Русија шүәрасында бунун ејнинә тәсадүф етмәк маһалдыр».[1]

Мaариф хадимләри бөјүк рус шаиринин әсәрләрини јалныз синиф дахилиндә јох, мәктәбдәнкәнар охунмасыны да мәсләһәт билмишдиләр. «Икинчи дәрәчәли түрк (Азәрбајчан—С. Ш.) мәктәбләри үчүн рус дили програмы»нда (1923—24-чү дәрс или) мүәллимләрә төвсијә едилирди ки, икинчи ил шакирдләринә синифдәнкәнар олараг «Шам ағачы» вә «Јелкән», үчүнчү ил шакирдләринә «Шам ағачы» вә дөрдүнчү ил шакирдләринә «Бела» әсәрләри охудулсун. Көстәрилән әсәрләрин мүталиәсиндән әввәл мүәллим ушагларла сөһбәт апармалы, онлары јазычынын һәјаты илә таныш етмәлидир. Әсәри шакирдин өзү охумалы, чәтин сөзләри јазмалы вә луғәтини вермәли, ән нәһајәт әсәри тәһлил етмәлидир.

М. Ј. Лермонтовун Азәрбајчан мәктәбләриндә нәзм әсәрләринин тәдриси, нәср әсәрләриндән чох-чох әввәл олмушдур. Әлбәттә, буну бир дә онунла изаһ етмәк олар ки, Азәрбајчан халгы ше'ри өз гәлбинә даһа јахын һесаб едир. Бу өлкә шаирләр мәскәнидир, «Азәрбајчанда, шаирләр өлкәсиндә...»[2] ше'р кими әзиз вә севимли, көнүлләри охшајан шеј нә ола биләр? Ше'р бу халгын ганына, илијинә ишләмишдир. Бурада әзиз гонағы ше'рлә гаршылајырлар. Буна көрә дә онлар Лермонтовун ше'рләринин тәрчүмәсинә вә тәдрисинә нәсриндән әввәл башламышдылар.

30-чу илләрдә башга рус јазычы вә шаирләри илә бирликдә Лермонтовун тәдрисинә даһа кениш јер верилди. 1932-чи илдә чыхан «Әдәбијјатдан иш китабы» вә 1933-чү илдә чыхан «Әдәбијјат мүнтәхәбаты» дәрсликләри бу чәһәтдән характерикдир.

«Әдәбијјатдан иш китабы» дәрслији фабрик-завод мәктәбләриндә охујанлар үчүн тәртиб олунмушду. Бураја «Мтсыри» поемасы дахил едилмишди. Шакирдләрин бу әсәр һаггында алдыглары билији јекунлашдырмаг үчүн ашағыдакы једди суал верилмишдир.

[1] Ф. Ағајев, «Әдәбијјат мәчмуәси», Бакы, 1912, сәһ. 231.

[2] Н. Тихонов, «Хатирәләримдән сәһифәләр», «Азәрбајчан» журналы, 1963, № 6, сәһ. 117.

Scanned with MOBILE SCANNER

1. Лермонтов ушағын һалына нә үчүн ачыјыр?
2. Шаир ушағын азадлыға чыха билмәмәсини нә илә изаһ едир?
3. Ушағын мүбаризәсинин нәтичәсиз галдығыны көстәрмәклә шаир нә демәк истәјир?
4. Бу парчада шаирин чар үсул-идарәсинә гаршы е'тиразыны көрмәк олармы?
5. Лермонтов һансы дөврүн шаиридир? Бу дөврү характеризә един?
6. Лермонтов јарадычылығынын синфи көкләрини ајдынлашдырын?
7. Лермонтовун декабристләрлә әлагәси нечә иди?

Көрүндүјү кими садә вә ајдын шәкилдә гурулан бу суаллар јалныз әсәрин мәзмунуну јох, јазычынын дөврүнү, дүнјакөрүшүнү дә әнатә едир, шакирдләрин Лермонтов һаггында тәсәввүрүнү даһа да чанландырыр, дәринләшдирир.

Орта мәктәбләрин VIII вә техникумларын I курслары үчүн тәртиб олунан «Әдәбијјат мүнтәхәбаты» (1933) китабында илк дәфә олараг Лермонтовун «Гнјаҡнија мери» вә «Демон» әсәрләри верилмишди.

М. J. Лермонтов өз дөврүндә хош күн көрүб, ширин сөз ешитмәмишди. Һәмишә изләнмиш, вәтәндән дидәркин дүшмүш, чөлләрдә, јолларда кечәләмиш, тәһгир едилиб мәчлисләрдән говулмуш, 1841-чи илдә Мартынов тәрәфиндән дуелдә фачиәли сурәтдә өлдүрүлмүш, мејиди кечә јарысынадәк чөлүн дүзүндә галмыш, I Николај шаирин өлүм хәбәрини ешидәркән «Онун јолу ораја кедирди»—дејә севинмишди...

Лакин бизим заманәмиздә Лермонтов Совет Иттифагы халгларынын гардашлыг аиләсиндә јашајыр, һөрмәтлә хатырланыр. Шаир, һәлә елүмүндән бир нечә ил габаг кәләчәкдә «Ширин сөзләрлә јад едиләчәјини» «Јуху» ше'риндә белә јазмышды:

> Јухуда вәтәндә көрдүм бәзәкли,
> Гурулмуш бир бөјүк парлаг зијафәт;
> ...Һаггымда гызышыб бир ширин сөһбәт.

Инди бу сөзләр һәгигәтә чеврилмишдир. Сәнәтә вә сәнәткара јүксәк гијмәт верән совет халгы, шаирин анадан олмасынын јүз әлли иллијини тәнтәнәли сурәтдә гејд едир. Мәктәбләрдә ондан, онун һәјат вә јарадычылығындан ширин сөһбәт кедир.

М. J. НӘЧӘФОВА,
М. Ф. Ахундов адына Азәрбајчан республика китабханасынын баш библиографы

М. J. ЛЕРМОНТОВ ВӘ АЗӘРБАЈЧАН

М. J. Лермонтовун јарадычылығында Гафгаз вә Гафгаз халглары, о чүмләдән Азәрбајчан халгынын һәјаты мүһүм јер тутмушдур. Гафгаз, кәнчлик илләриндән башлајараг шаирин өлмәз поезијасынын бешији олмушдур. О, әксәр әсәрләринин мөвзусуну бурадан алмыш вә бир чох ше'рини Гафгаза һәср етмишдир. Шаири јалныз Гафгазын көзәл тәбиәти валеһ етмәмишди, бу јерин саф гәлбли, мөһкәм ирадәли, мәтанәтли адамлары да онун рәғбәтини газанмышды. Үрәкдән севдији Гафгаз Лермонтов үчүн бир илһам мәнбәји, әсәрләри үчүн бир мөвзу вә өзү үчүн икинчи вәтән олмушдур.

Шаир Гафгаза 1825, 1837, 1840 вә 1841-чи илләрдә кәлмишдир. О, вәтәниндән сүркүн едилдикдә доғма Гафгаз бир ана шәфгәти илә ону өз гојнунда бәсләмиш, шаирин үсјанкар руһуна, чошгун тәбиәтинә илһам вермишдир. Лермонтов бир чох әсәрләрини Гафгазда оларкән јаздығы кими, «Гафгаз», «Гафгазда сәһәр», «Севирәм Гафгазы мән» адлы көзәл ше'рләрини дә Гафгаза итһаф етмишдир.

О, 1837-чи илдә Гафгаза кәләркән Азәрбајчанын да бир нечә шәһәрини кәзмиш, Азәрбајчан халгынын һәјаты, онун әдәбијјаты илә таныш олмаға башламыш вә Азәрбајчан дилини хүсуси мәһәббәтлә өјрәнмәк һәвәсинә дүшмүшдүр.

М. Лермонтов Азәрбајчан дилини јүксәк гијмәтләндирәрәк С. А. Рајевскијә көндәрдији бир мәктубунда јазырды: «Татар дилини (Азәрбајчан дилини—М. Н.) өјрәнмәјә башламышам. Авропада франсыз дили нечә зәруридирсә, бу дил дә бурада вә үмумијјәтлә, Асијада о гәдәр зәруридир».

Шаир бә'зи әсәрләриндә, хүсуси илә мөвзусу Азәрбајчандан алынмыш «Ашыг Гәриб» нағылында аға, саат, оғлан, Рәшид, ашиг, намаз, саз, мисирли, ана вә с. Азәрбајчан сөзләри ишләтмишдир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Азәрбајчан халгы Лермонтовун зәнкин әдәби-бәдии јарадычылығы илә чохдан танышдыр. Зијалыларымыз, шаир вә әдибләримиз Лермонтов јарадычылығында өз арзу вә әмәлләри илә һәмаһәнк олан бир чох чәһәтләр тапдыгларь үчүн бу бөјүк азадлыг ашигинин гәлбән севмишләр.

Азәрбајчан зијалылары, јазычылары вә һәмчинин кениш охучу күтләси Лермонтовун әсәрләри илә әввәлчә рус дилиндә таныш олмушлар.

Азәрбајчан охучуларынын өлмәз сәнәткарын билаваситә дилимизә тәрчүмә едилмиш әсәрләри илә танышлығы XIX әсрин сонларына тәсадүф едир.

М. Ј. Лермонтовун «Јел кәмиси» балладасы «Кәшкүл» мәчмуәсинин «Ә. А.» адлы, шәхсијјәти һәлә дә тамамилә бизә мә'лум олмајан әмәкдашы (чох еһтимал ки, Ә. Коранн-Адыкезәлов) тәрәфиндән тәрчүмә едиләрәк, 1889-чу илдә ајрыча китабча шәклиндә Тифлисин «Кәшкүл» мәтбәәсиндә чап олунмушдур.

Шаирин «Ашыг Гәриб» дастаны мүәллим И. М. Әкбәров тәрәфиндән тәрчүмә олунмуш вә Јереванын «Култура» мәтбәәсиндә нәшр едилмишдир. Лакин тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, китабын үзәриндә чап олундуғу тарих көстәрилмәмишдир.

Ф. Көчәрли Лермонтов вә Колтсовун «Үч хурма ағачы вә ја киши, нијә јатыбсан?» әсәрини дилимизә тәрчүмә етмиш вә һәмин әсәр 1896-чы илдә Шуша шәһәриндә чап олунмушдур.

Бундан сонра 1913-чү илдә Бакыда Оручов гардашларынын електрик мәтбәәсиндә Ә. Ибраһимовун чапдан чыхмыш русчадан игтибас вә тәрчүмәләрдән ибарәт олан «Ики күзкү» әсәринин ахырында Лермонтовун «Мәләк» ше'ринин тәрчүмәси дә верилмишдир.

Ингилабдан әввәл М. Лермонтовдан едилән тәрчүмәләр ичәрисиндә шаир-мүтәрчим А. Сәһһәтин тәрчүмәләри хүсуси јер тутур. А. Сәһһәт онун «Гафгаз», «Һачы Абрек», «Мтсыри». «Чәркәсләр», «Терекин әрмағаны», «Мүбаһисә», «Үч хурма ағачы», «Ганлы», Пејғәмбәр» вә с. ше'р вә поемаларыны Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмиш вә бунлар Ф. Ағазадәнин «Әдәбијјат мәчмуәси»ндә (1912), сонралар тәрчүмәчинин «Әсәрләри» (1935) китабында дәрч едилмишдир.

Јазычы, мүәллим вә маарифпәрвәр А. Шаиг дә шаирдән чохлу ше'р тәрчүмә едәрәк, өзүнүн тәртиб етдији дәрсликләрә дахил етмишдир.

Бир чох рус классикләри кими, Лермонтову да Азәрбајчан халгы ингилабдан сонра даһа јахшы танымаға имкан тапмышдыр. Онун әсәрләри көркәмли вә исте'дадлы шаирләримиз тәрәфиндән Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едилмиш вә дәфәләрлә чап олунмушду. Бу саһәдә халг шаири М. Раһимин хидмәтини хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. О, Лермонтову 1929-чу илдән мүнтәзәм олараг охумаға вә ондан өјрәнмәјә башламышдыр. М. Раһим Лермонтову охудугча севдији ше'р вә поемалары тәрчүмә етмиш вә 1933-чү илдә онлары «Гоншу гыз» ады алтында нәшр етдирмишдир. 1939-чу илдә М. Раһимин тәрчүмәси илә «Чар Иван Васпљевич, чаван опричник вә гочаг тачир Калашников һаггында нәғмә» вә «Мтсыри» поемалары ики китаб һалында чапдан бурахылмышдыр. Јенә һәмин илдә «Сечилмиш ше'рләр вә поемалар» китабы М. Раһимин тәрчүмәсиндә Азәрнәшр тәрәфиндән чап едиләрәк охучуларымыза чатдырылмышдыр.

М. Раһимин бөјүк шаир Лермонтова олан дәрин мәһәббәти онун «Мән сәни севмишәм» ше'риндә белә ифадә едилмишдир:

> Мән сәни севмишәм өз чаным кими,
> Фүзулим, Нәсимим, Хаганим кими.
> Һиссилә, фикринә гардаш олмушам,
> Һәр сөзү чәкмәјә нәггаш олмушам...
> Дедим ки, охусун севәрәк сәни,
> Мәһсәтиләр јурду, Бабәк вәтәни.

Лермонтовун ән мүһүм әсәрләри дилимизә тәрчүмә едилмишдир. Онун «Заманәмизин гәһрәманы» (1929, 1937, 1950, 1954), «Ашыг Гәриб» (1938, 1957), «Сечилмиш әсәрләри» (1941), «Демон» (1941), «Сечилмиш ше'рләр» (1948), «Бородино» (1956), «Бела. Максим Максимич. Таман» (1959) кими әсәрләри Азәрнәшр вә Ушагкәнчнәшр тәрәфиндән дәфәләрлә күтләви тиражла чапдан бурахылараг охучуларымыза тәгдим едилмишдир. Шаирин әдәби ирсинин тәрчүмәси саһәсиндә А. Сәһһәт, А. Шаиг, М. Раһим, Р. Рза, Ә. Чәмил, М. Мүшфиг, М. Рзагулузадә, М. Чаббар вә башга јазычыларымызын хүсуси хидмәти олмушдур.

Әдәбијјат дәрсликләримиздә бөјүк шаирин һәјат вә јарадычылығы һаггында бәһсләр вә әсәрләриндән нүмунәләр верилмишдир.

Рус поезијасынын классики М. Ј. Лермонтовун анадан олмасынын 150 иллији мүнасибәти илә Азәрнәшр шаирин әсәр-

Scanned with MOBILE SCANNER

ләринин Азәрбајчан дилиндә дөрд чилдлик нәшрини чапа һазырламышдыр. Онун бир сыра әсәрләрини республикамызын көркәмли шаирләри јенидән тәрчүмә едирләр.

Азәрбајчан совет әдәбијјатшүнаслыгы М. Ј. Лермонтову вә онун әсәрләрини Азәрбајчан охучуларына танытмагда, шаирин Азәрбајчан јазычыларына олан тә'сирини өјрәнмәкдә чох иш көрмүшдүр.

Өлмәз сәнәткарын республикамызда кечирилән јубилејн мүнасибәти илә мәтбуатымызда шаирин һајат вә јарадычылығыны, онун Азәрбајчан јазычыларына олан тә'сирини ишыгландыран тәдгиги мәгаләләр дәрч едилмишдир. Бунлардан М. Арифин «Лермонтов вә Сәһһәт», М. Ч. Чәфәровун «М. Ј. Лермонтов», М. Рәфилинин «М. Ј. Лермонтов», Ч. Чәфәровун «М. Ј. Лермонтов», М. Рзагулузадәнин «Лермонтовун кәнчлик ше'рләри», М. Раһимин «Рус ше'ринин фәхри» вә «Тәрчүмәчинин гејдләри», Ә. Ағајевин «М. Ј. Лермонтов», Ә. Сејидзадәнин «Лермонтов «Ашыг Гәриб» дастаныны кимдән ешидиб јазмышдыр?» вә с. јазыларыны көстәрмәк олар.

М. Ј. Лермонтовун әсәрләри милјонларла охучунун гәлбинә јол тапмыш, онларын зөвгүнү охшамышдыр. Вәтәнимизин гардаш халглары кими, Азәрбајчан халгы да рус ше'ринин фәхри Лермонтову өз доғма сәнәткары кими севир вә онун зәнкин әдәби ирсини бөјүк марагла өјрәнир.

Профессор А. АБДУЛЛАЈЕВ.

МҮӘЛЛИМИН НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИ ҺАГГЫНДА

Азәрбајчан халгынын мәдәни сәвијјәси бөјүк бир сүр'әтлә артыр вә инкишаф едир. Сосиалист мәдәнијјәтинин мүһүм үнсүрләриндән бири олан нитг мәдәнијјәтинә халгымызын мараг вә сә'ји кетдикчә чохалыр. Һазырда ичтимаијјәтимизин кениш бир һиссәси нитг мәдәнијјәтини јүксәлтмәк ишиндә гаршыја чыхан мүхтәлиф практик мәсәләләрин әтрафлы шәрһ олунмасы илә чох марагланыр. Буна көрә дә нитг мәдәнијјәтинин күндәлик практик мәсәләләрини, үслубијјаты вә әдәби дили нормалашдырмагын нәзәри әсасларыны ишләјиб мүәјјәнләшдирмәк, Азәрбајчан дилчилијинин ән мүһүм мәсәләләриндән бири кими гаршыда дурмагда вә өз һәллини көзләмәкдәдир.

Азәрбајчан әдәби дили зәнкин вә үслубча рәнкарәнк дилләрдән биридир. Бизим әдәби дилимиз әсрләр боју, бир тәрәфдән шифаһи үнсијјәтин, о бири тәрәфдән дә көркәмли сөз усталарымызын маһир гәләми сајәсиндә, ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләрини әһатә едә биләчәк ифадә васитәләрини топлајыб, инкишаф етдирмишдир.

Дилдәки дәјишиклик һәмишә чәмијјәтин, халгын һәјатында олан дәјишикликлә сых әлагәдар олдуғу кими, чәмијјәтин өзү дә һеч вахт дилә лагејд галмамышдыр. Әдәби дилимизин нормаларыны дүзкүн истигамәтләндирмәк уғрунда апарылан мүбаризә, Азәрбајчан әдәби дилинин инкишафы үчүн һәмишә чох характер бир һадисә олмушдур.

Һәр бир дилин инкишаф сәвијјәси, о дилдәки луғәт тәркибинин нә дәрәчәдә зәнкин олуб-олмамасы илә тә'јин едилир. Мүасир Азәрбајчан әдәби дилинин тәркибиндә, фикир вә дүшүнчәләримизи сәлис вә образлы сурәтдә ифадә едә биләчәк минләрлә сөзүмүз вардыр.

Сөз вә сөзләрин мә'насы инсанын мәфһуму вә тәфәккүрү илә сых сурәтдә бағлыдыр. Мәфһум, үмумиләшдирилмиш шәкилдә әшја вә һадисәләри, кејфијјәт вә һәрәкәтләри вә с. әкс етдирир. Буна көрә дә һәр һансы бир дилин мәдәни ин-

Scanned with MOBILE SCANNER

кишаф сәвијјәси, о дилин аид олдугу халгын мәдәни чәһәтдән нә дәрәчәдә инкишаф етмәсини көстәрән әсас әламәтләрдән бири һесаб олунур.

Азәрбајчан әдәби дили өз ифадә васитәләри илә чох зәнкиндир. Бу зәнкинлик, дилимизин орижиналлыгы, өзүнә хас олан чәһәтләри вә гәдим бир тарихә малик олмасы илә, ејни заманда садә халг дили, диалектләр, алынма сөзләр вә халгын идиоматик ифадәләри илә, башлыча олараг, өз дахили имканлары (зәнкин сөздүзәлтмә васитәләри) илә изаһ олунур.

Азәрбајчан әдәби дили—халгымызын түкәнмәз сәрвәтидир. Көркәмли јазычы вә алимләримизин јаратдыглары бәдии, елми вә фәлсәфи әсәрләр һәмин дилдә јазылмышдыр.

Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, һазырда әдәби нитгә јијәләнмәк мәсәләси, халгымызын үмуми мәдәни сәвијјәсиндән һисс едиләчәк дәрәчәдә керидә галмышдыр. Совет адамларынын јүксәк мәдәни сәвијјәјә чатмасы үчүн онларын нитг мәдәнијјәти дә зәнкин олмалыдыр.

Нитг мәдәнијјәти нә демәкдир? Нитг мәдәнијјәти, грамматик чәһәтдән чүмләләри дүзкүн гурмаг, фикри ајдын, дәгиг вә мәнтиги ардычыллыгла, әдәби бир дилдә, бүтүн тәләффүз нормаларыны көзләјәрәк ифадә етмәји бачармаг демәкдир.

Нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәк, һәр шејдән әввәл, грамматика, дилин лүгәт тәркиби вә орфоепијасы саһәсиндәки әдәби нитг нормаларыны мәнимсәмәкдән чох асылыдыр. Әдәби дил чанлы ичтимаи бир һадисә кими инкишаф едир вә тәкмилләшир. Бурада бә'зи сөзләр тәдричән арадан чыхыр, грамматик вә орфоепик нормалар дәјишир, башга нормаларла әвәз олунур, лүгәт тәркиби исә башга сөзләр һесабына артыр вә зәнкинләшир.

Өзүнә мәхсус милли хүсусијјәти илә, ја'ни мә'на дәгиглији, лүгәтинин зәнкинлији вә кенишлији, грамматик дүзкүнлүјү, мәнтиги дүрүстлүјү, бәдии тәсвирилик вә сәлислији илә фәргләнән нитг, мәдәни нитг адланыр. Мәдәни нитг шифаһи чәһәтдән һазыркы орфоепија (дүзкүн тәләффүз) нормаларына, јазылы чәһәтдән исә орфографија вә дургу ишарәләри нормаларынын тәләбләринә чаваб верә биләчәк сәвијјәдә олмалыдыр.

Мүәллимин нитгинә верилән әсас тәләбләр. Идеја-тәрбијә ишләринин мүвәффәгијјәтлә тәшкил едиб апармаг үчүн мүәллимдән мүхтәлиф үсуллар, јығчам иш нөвләри илә бәрабәр,

јүксәк кејфијјәтли шифаһи вә јазылы нитг дә тәләб олунур. Чох заман мүәллимин нитг мәдәнијјәтинин ашагы сәвијјәдә олмасы, мәктәбдә тә'лим-тәрбијә ишләринин тә'сирини зәифләдир вә дәрс материалыны дәгиг ифадә вә изаһ етмәјә мане олур. Бунунла әлагәдар олараг, мүәллимин гаршысында чох мүһүм бир вәзифә, өз нитгини јахшылашдырыб тәкмилләшдирмәк вәзифәси дурур. Һәмин вәзифәнин өһдәсиндән мүәллим о заман мүвәффәгијјәтлә кәлә биләр ки, һәм өз фәнинин елми әсасларыны вә методикасыны јахшы билсин, һәм дә дедији дәрсләрин идеја-нәзәри мәзмунуну ајдын, сәлис вә парлаг бир дилдә шакирдләрә чатдыра билсин. Демәк, мүәллимләр кениш шакирд күтләләри ичәрисиндә тәкчә габагчыл елми биликләри јајмагла кифајәтләнмәјиб, ејни заманда мәктәбләримизә нитг мәдәнијјәти дә кәтирмәлидирләр.

Шакирдләрин нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәкдә, онларын биликләрини дәринләшдирмәкдә, һеч шүбһәсиз, синифдә вә синифдәнкәнар мәшғәләләрдә мүәллимин нүмунәви нитги һәлледичи рола маликдир. Мүәллим бүтүн мүсаһибә вә чыхышларында өз нитгини дүзкүн, инандырычы, ајдын гурмалы вә изаһ едәчәји һәр һансы бир елми материалы чох сәлис бир дилдә шакирдләрә чатдырмалыдыр. О, мәшғәләләрин идеоложи чәһәтдән јарарлы, мәзмунча елми, мөвзу е'тибары илә актуал олмасына диггәт етмәклә бәрабәр, онун лексик, грамматик чәһәтдән дәгиг, дүзкүн, үслубча аһәнкдар олмасы үчүн ишләдәчәји ифадә формаларынын тәкмилләшдирилмәсинә дә хүсуси фикир вермәлидир.

Бә'зи мүәллимләрин нитгләриндәки мүһүм нөгсанлардан бири дә кифајәт гәдәр лүгәт еһтијатынын олмамасы (ја'ни сөз јохсуллугу), јерсиз олараг лүзумсуз сөзләрин ишләдилмәси, јекнәсәг сөзләр, агыр вә узун чүмләләрлә шакирдләри јормаларыдыр.

Дил мәдәнијјәти тәфәккүр мәдәнијјәти демәкдир; јахшы данышыб јазмаг үчүн һәр шејдән әввәл, дүзкүн фикирләшмәји бачармаг лазымдыр. Бөјүк рус алими Н. Г. Чернышевскинин дедији кими, ајдын тәсәввүр етмәдијин бир шеји, ајдын олмајан, думанлы шәкилдә дә сөјләјәчәксән; ифадәнин гејри-дәгиглији вә долашыглыгы, әлбәттә, фикрин долашыглыгындан мејдана чыхыр. Дил шүурун ифадә формасыдыр; дил дүзкүн дејилсә, демәк шүур да гүсурлудур. Әкәр дил (нитг) сәлигәсиз вә анлашылмаздырса демәк, орада фикрин өзү гејри-дәгигдир.

Мүәллимин нитгинә верилән әсас тәләб, онун садәлији,

Scanned with MOBILE SCANNER

анлашыглы олмасы, јә'ни әсил вә тез баша дүшүлмәсидир ки, шакирдләр онун дедикләрини чәтинлик чәкмәдән дәрк едә биләсиләр.

В. И. Ленин ҝениш күтләләрин баша дүшмәләри үчүн фикри садә вә һамынын анлајаҹағы бир дилдә сөјләмәк барәдә данышаркән гејд етмишдир ки: «...даһа артыг ајдын данышмаг лүзуму, мәсәләјә јанашмаг баҹарығы социализмин әсас һәгигәтләрини ән садә, әјани вә һәгигәтән инандырыҹы бир сурәтдә изаһ етмәк баҹарығы... тәләб едир»[1].

Ирәли сүрүлән фикир вә ифадәнин башгасына асанлыгла чата билмәсинин мүһүм шәртләриндән бири дә нитгин дәгиг вә ајдын олмасыдыр. Нитгин дәгиглији о демәкдир ки, о, данышанын, јахуд јазанын фикирләринә ујғун олсун; нитгин ајдынлығы исә фикри елә ифадә етмәји тәләб едир ки, динләјиҹи вә ја охуҹу асанлыгла ону анлаја билсин. Нитгин дәгиглик вә ајдынлығы үчүн лазым олан шәртләр позулдугда, ифадә долашыб-гарышар, мә'на тәһриф олунар вә беләликлә дә ирәли сүрүлән һәр һансы бир фикир анлашылмаз галар.

Нәһајәт, мүәллим елә етмәлидир ки, онун нитгиндә јухарыдакы тәләбләрлә бәрабәр: чанлылыг, образлылыг, ифадәлилик вә ҹәлбедиҹилик дә олсун. Азәрбајҹан дили чанлы, зәриф, зәнҝин вә гүввәтли дилләрдән биридир. Бу дилин өзүнә мәхсус орижиналлығы, бәдиилији вә мәлаһәти вардыр. Мүәллим мәшғәлә заманы дилимизин бу ҝениш имканларындан истифадә етмәјә чалышмалыдыр.

• • •

Нитгдә ишләтмәк үчүн сөз сечмәк. М. И. Калинин мәгаләләринин бириндә бу хүсусда данышаркән гејд едир ки, грамматика јахшы данышмағы өјрәтмир, чүнки дүзҝүн данышмаг вә јахшы данышмаг дедикдә, бунлар тамамилә ајры-ајры шејләрдир[2].

Демәк, нитг тәкҹә грамматик ҹәһәтдән дүзҝүн олмагла битмир, нитг ејни заманда ајдын вә ифадәли дә олмалыдыр. Бә'зән сөзләрин формаҹа дүзҝүн ишләдилмәсинә вә ҹүмләләрин дүзҝүн гурулмасына бахмајараг, орадакы фикирләр ајдын, дәгиг вә ифадәли олмаја да билир.

Нитгин ајдын, дәгиг вә ифадәли олмасы үчүн јалныз практик ҹәһәтдән грамматиканы билмәк кифајәт дејилдир; бурада

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, ҹилд 10, сәһ. 10.
[2] Бах. М. И. Калинин, Статьи и речи от VI до VIII съезда Советов Союза ССР, Партиздат, 1935, стр. 248 (русҹа).

јазылы мәтнин вә ја шифаһи сурәтдә дејиләнләрин тез, һәм дә дүзҝүн дәрк олунмасына көмәк едән елә сөзләр сечмәји баҹармаг лазымдыр ки, о сөзләр үслуб тәләбләрини позмадан, нитгдә ирәли сүрүлән мә'наја тамамилә ујғун ҝәлмиш олсун. Тәбиидир ки, чох сөз билән вә онларын мә'насыны јахшы дәрк едән адам (јә'ни, чохлу фәал сөз еһтијатына малик олан адам) һәмишә өз фикирләрини чәтинлик чәкмәдән, сәрбәст сурәтдә ифадә едә биләр. Она ҝөрә нитгини дәгиг вә ифадәли шәклә салмаг истәјән һәр бир кәс, мүтләг өз үмуми мәдәни сәвијјәсини мүнтәзәм оларaг инкишаф етдирмәли вә фәал сөз еһтијатыны артырмаға чалышмалыдыр. Инсанын фәал сөз еһтијатынын артмасы мәсәләси, онун мүәјјән ихтисас саһәсиндә мәшғул олдуғу ишин характериндән, онун иҹтимаи ишләрдә нә дәрәҹәдә иштирак етмәсиндән, тәһсилиндән вә с.-дән асылыдыр. Инсан јалныз мүнтәзәм сурәтдә классик вә мүасир әдәбијјат нүмунәләрини, публисист, елми-күтләви вә фәлсәфи әсәрләри охумагла өз фәал сөз еһтијатыны зәнҝинләшдирә биләр.

Бә'зән елә адамлара раст ҝәлмәк олур ки, онлар өз ана дилләриндә данышаркән луғәт еһтијатларынын касыблығындан үмумә мә'лум олан бир сыра сөзләрин мә'насыны белә билмирләр; буна ҝөрә дә о адамлар һәмин сөзләри јанлыш вә чох вахт тәһриф олунмуш шәкилдә тәләффүз едирләр.

Үмумијјәтлә, сөзләри гејри-дәгиг вә бә'зән дә сәһв ишләдәнләр чох вахт нә барәдә данышдыгларыны јахшы тәсәввүр етмәјән адамлар олурлар. Мәсәлән: австријалы әвәзинә австралијалы, сурәт әвәзинә сүр'әт; мәһсул әвәзинә мәс'ул; јахуд да факт (јә'ни, һәгиги һадисә) әвәзинә фактор (јә'ни, һәрәкәтверичи гүввә, мүәјјән бир иш вә ја һадисәнин сәбәби) кими сөзләри нитгдә јанлыш ишләдилмәсини јалныз бунунла изаһ етмәк олар.

Нитгин дәгиг вә ајдынлығы чох вахт синонимләрин дүзҝүн сечилмәсиндән асылыдыр. Синонимләр — јахын мә'налы сөзләр олсалар да мә'наҹа вә үслуби хүсусијјәтләринә ҝөрә ејни дејилдирләр (мәсәлән: ири-бөјүк-јекә-нәһәнҝ сөзләри кими). Синонимләр ејни мә'на дашыја билсәләр дә онлар данышанын әшјаја олан мүнасибәтини мүхтәлиф ҹәһәтдән ифадә едәрәк, она рәнҝарәнҝ үслуби хүсусијјәтләр верирләр (гарын, мә'дә, бәтн, ичалат сөзләринин мүгајисә един). Нитги даһа да ифадәли етмәк, ону сәлис вә рәнҝарәнҝ шәклә салмаг мәгсәди илә синонимик сөзләрдән истифадә едиркән, һәмин сөзләрин үслуби характери илә мәтнин үмуми үслубу арасында

Scanned with MOBILE SCANNER

мүтләг мүәјјән бир ујғунлуг јарадылмалыдыр. Синонимләри билмәк вә онлары нитгдә дүзкүн ишләтмәји бачармаг, дили практик сурәтдә вә јүксәк сәвијјәдә билмәјин әламәтидир.

Сөзләри јанлыш ишләтмәк, ән чох өзүнү азсавадлыларын нитгиндә көстәрир. Әдәби дилин лүғәт тәркибини кифајәт гәдәр билмәмәк, бә'зи адамларын нитгиндә мүәјјән сәһвләрин әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. Белә адамлар әдәби дилдәки сөзләри билмәдикләриндән чох вахт өз нитгләриндә јанлыш вә ујдурулмуш сөз вә ја сөз формалары ишләдирләр. Белә һадисәләрә бә'зи мәктәб шакирдләринин иншa јазыларында да раст кәлмәк олур; мәсәлән: 1) «Кефли Искәндәр әхлагсызлыг, аваралыг, шүурсузлуг уғрунда шәраба тутулмамышды...» (бурада «үзүндән» вә ја «учундан» демәк лазымды). 2) «Өлүләр» әсәри дөврүмүздә белә әһәмијјәтини итирмәмиш вә өз мүәллифинә унудулмаз јер газандырмышдыр» (бурада да «унудулмаз јер» дејил, «унудулмаз ад газандырмышдыр» дејилмәли иди).

Нитгдә сәһв бурахмамаг, һәр сөзү јериндә ишләдә билмәк үчүн мә'насы јахшы ајдын олмајан сөзләри лүғәтдән өјрәнмәли вә ја биләнләрдән сорушмалыдыр.

Дил инсанлар арасында үнсијјәт вә фикир мүбадиләсинә хидмәт едән бир васитә олдуғундан, дилдә ифадә едилмиш фикир, динләјичи вә ја охучуја ајдын чатмалыдыр. Чүмләдәки мә'наја ујғун олмајараг јерсиз ишләдилмиш, јахуд ујдурулмуш сөзләр, сөјләнилән фикри дәрк етмәји чәтинләшдирәр. Бундан башга белә һаллар әдәби дилин тәләбләрини јахшы билән адамларда естетик чәһәтдән хошакәлмәз бир дујғу вә һисс әмәлә кәтирәр.

Бунлардан башга, нитгдә мә'насы анлашылмајан әчнәби сөзләр, дар ихтисаса аид олан вә ја аз ишләнән бә'зи ихтисар олунмуш мүрәккәб сөзләр, јахуд да мәһәлли диалектизм вә жаргон мәншәли сөзләрин ишләдилмәси дә сөјләнилән фикрин дәрк олунмасыны чәтинләшдирә биләр.

Нитгдә дилин бәдии тәсвир васитәләриндән истифадә етмәк јоллары. Бәдии әдәбијјатда, натигликдә вә бә'зән дә ади нитгдә (шифаһи данышыгда) дилин бәдии тәсвир васитәләриндән олан: епитет (јә'ни, вәсф вә бәдии тә'јинләр), тәшбиһ (бәнзәтмә), тәзад, метафора (истиарә) вә с.-дән кениш истифадә олунур.

Ифадәнин ајдын вә садәлији, чүмләләрин грамматик чәһәтдән дүзкүн гурулмасы вә сөзләрин исә јерли-јериндә ишләдилмәси нитгин дәрк олунмасыны хејли асанлашдырыр, она

ифадәлилик верир, ону парлаг, образлы һала салыр, охучу вә ја динләјичидә естетик зөвг јарадыр.

Јериндә ишләдилмиш ифадәләр, дүрүст сечилмиш епитетләр, көзәл бәнзәтмә вә мүгајисәләр — охучу вә динләјичидә нитгин мәзмунундан алдығы зөвгү артырмаға көмәк едәр. Епитетләрин (бәдии тә'јинләрин) ишләдилмәси јалныз һәгиги, реал хасијјәт дашыдығы заман вә әшјанын ән әһәмијјәтли кејфијјәт вә хүсусијјәтләрини ифадә етдикдә, өзүнү доғрулда биләр. Епитетләри јерсиз вә мәзмунсуз ишләтмәк олмаз; мәсәлән, хошакәлмәз јалан (ифтира) вә ја сәссиз сәс вә с. бу кими ифадәләри ишләтмәк нә дәрәчәдә мүнасибдир? Нитгдә антонимләрдән, јә'ни мә'нача бир-биринә әкс олан сөзләрдән истифадә етдикдә әсас фикир даһа парлаг нәзәрә чарпыр вә ону даһа дәриндән дәрк етмәјә имкан јаранып. Нитгдә тәшбиһ (бәнзәтмә) вә метафоралары (истиарәләри) ишләтдикдә, тәсвир олунан әшјанын нә илә мүгајисә едилдији дәгиг сурәтдә көз өнүнә кәтирилир. Тәшбиһ вә истиарәләрин реал, һәгиги вә һәјати олмасы чох мүһүмдүр.

Шифаһи нитгин хүсусијјәтләри. Шифаһи нитгин јазылы нитгә нисбәтән мүәјјән хүсусијјәтләри вардыр. Шифаһи нитгин өзүнә мәхсус бә'зи көмәкчи васитәләри (мимика, жест, интонасија) вардыр ки, бунлар мүәллимә өз фикирләрини јығчам вә гыса шәкилдә шакирдләрә изаһ етмәк үчүн имкан верир. Лакин јазылы нитгдә белә имканлар олмадығындан о, чох вахт гыса вә јығчам дејил, даһа кениш вә әтрафлы олур.

Шифаһи нитг билаваситә ешитмә һисси илә дәрк едилдијиндән, мәзмуну дәрһал динләјичиләрә чатмалыдыр. Буна көрә дә шакирдләрә мә'насы мә'лум олмајан сөзләрин нитгдә ишләдилмәсинә гәтијјән јол верилмәмәлидир. Бундан башга сөзләрин јанлыш тәләффүзү, вурғу вә интонасијаларда бурахылан сәһвләр дә нитгин мәзмунуну дәрк етмәји чәтинләшдирир вә шакирдләрин диггәтини әсил мәсәләдән јајындыра билир.

Интонасијанын әһәмијјәти. Мүәллимин ирәли сүрдүјү фикирләр јалныз дүзкүн ифадә олундуғу заман шакирдләрин шүуруна тез, һәм дә дәгиг чата биләр. Бу мәсәләдә интонасијаларын дүзкүн ишләдилмәси дә мүһүм рол ојнајыр.

Интонасија чох мүрәккәб бир һадисәдир. Бура: сәс тонунун алчалдылыб јүксәлдилмәси, нитгин сүр'әти, тәләффүзүн гүввәтләндирилиб зәифләндирилмәси, чүмлә дахилиндә фасиләнин олуб-олмамасы вә с. дахилдир. Интонасија мүәллимә,

Scanned with MOBILE SCANNER

тәсдиг чүмләләрини суал вә нида чүмләләриндән, табесизлик әлагәсини табелилик әлагәсиндән фәргләндирмәк үчүн имкан верир; интонасија мә'наја көрә чүмләнин мүәјјән һиссәсини ајырмага да имкан верир. Интонасијанын јардымы илә шүбһә, тәәччүб, шадлыг, гәмкинлик, кәдәр вә с. кими һиссләри ифадә етмәк олур.

Жест — (әл-гол һәрәкәти) ишләтмәк. Мүәллимин өз данышыг дилиндә бир сыра жестләрдән, јә'ни әл-гол һәрәкәтләриндән дүзкүн истифадә етмәк бачарыгы да мүәјјән әһәмијјәтә маликдир. Лакин нитги шакирдләрә чатдырмаг үчүн едилән һәрәкәтләрин һамысы истәнилән тә'сири көстәрә билмир. Механики жест, јә'ни сөзләрин мә'на әһәмијјәтиндән асылы олмајараг, онларын ардынча едилән һәрәкәтләр һеч бир шеј ифадә етмәз. Belә һәрәкәтләр динләјичиләрин диггәтини даһа да нитгин мәзмунундан узаглашдырар, ону дәрк етмәјә мане олар. Бу чүр һәрәкәтләри (жестләри) јалныз лазым олдугда, јә'ни шакирдләрә көстәрмәк үчүн әшја (вә ја әјани вәсаит) олдуғу заман ишләтмәк лазымдыр. Belә һалларда һәрәкәт шакирдләрин диггәтини нитгин аид олдугу әшјаја јөнәлдәр вә онун мәзмунуну мәнимсәмәјә хејли көмәк едәр.

Мүкалимәли (монологлу) нитг. Мүкалимәли нитгдән мүәллим ән чох күтләви јерләрдә, јығынчагларда истифадә етмәлидир. Бурада чыхыш едән өз нитгинин динләјичиләрә нечә тә'сир бурахдығыны бөјүк бир диггәтлә изләмәлидир. Мүкалимәли нитгдә әсас чәһәт, онун мәзмунча дәринлији олмалыдыр. Мәнтиги чәһәтдән ардычыл гурулмуш мәзмун, динләјичинин диггәтини даһа јахшы чәлб едәр. Буна көрә чыхыш едән һәмишә өз нитгини мәнтиги гурмаға чалышмалыдыр; јә'ни о, өз чыхышыны фактларын тәсвири илә, лүзумсуз олан тәфәррүатларла долдурмамалы, билаваситә һаггында данышылан мәсәлә үзәриндә дајанмалы вә она өз мүнасибәтини билдирмәлидир.

Мүәллимин нитги о заман мәзмунча дәрин ола биләр ки, онун бәһс олунан мәсәлә һаггында кениш мә'луматы вә јахшы тәсәввүрү олсун. Мүәјјән әшја вә ја һадисә һаггында конкрет тәсәввүр олмадан «үмумијјәтлә» данышмаг вә фикир ирәли сүрмәк олмаз. Мәшһур сәһнә устады Станиславски «үмумијјәтлә» сөзүнү чох гејри-мүәјјән, пис вә дәһшәтли сөз адландыраг гејд едир ки, бу сөздә нә гәдәр сәлигәсизлик вә гарышыглыг вардыр.[1]

[1] Бах. К. С. Станиславский, «Работа актера над собой». 1954 г, стр. 65.

Мүәллимин нитгинин мәзмунча долғун олмасына бахмајараг, әкәр орада анлашылмаз сөзләр варса вә чүмләләр гурулушча мүрәккәбдирсә, шакирдләр ону јахшы дәрк едә билмәзләр. Мүәллим дәрсә башламаздан габаг шакирдләрин һазырлығыны, онларын үмуми мәдәни сәвијјәсини тәхмини дә олса, мүәјјәнләшдирмәлидир ки, онун сөзләри шакирдләрә чата билсин. В. И. Ленин бу хүсусда данышаркән ашағыдакылары гејд етмишдир: «... завод митингиндә вә казак кәндиндә, тәләбә јығынчағында вә кәндли комасында, Дума трибунасында вә харичи бир органын сәһифәләриндә ејни шәкилдә данышмаг олмаз. Һәр бир тәблиғатчынын вә һәр бир тәшвигатчынын мәһарәти мәһз ондан ибарәтдир ки, мөвчуд динләјичиләрә ән јахшы тә'сир көстәрә билсин, мә'лум бир һәгигәти бу динләјичиләрә мүмкүн гәдәр даһа инандырычы бир сурәтдә, мүмкүн гәдәр даһа асанлыгла мәнимсәнилән бир шәкилдә, мүмкүн гәдәр даһа ајдын вә мөһкәм гаврапылан бир шәкилдә чатдырсын»[1].

Бә'зи мүәллимләрин данышығында: демәк ки, бахыб көрүрүк ки, бахаңда бахыб көрүрүк ки, вә с. бу кими түфејли сөзләрин ишләдилмәси тәдричән адәт һалына дүшүр вә һәтта онлар дәрсә һазыр олдуглары вахтларда белә өз нитгләриндә һәмин түфејли сөзләрдән јаха гуртара билмирләр. Белә түфејли сөзләрин тез-тез ишләдилмәси әлбәттә, нитги зибилләјир, сөз вә сөз бирләшмәләринин мә'на әлагәси арасында бир гырыглыг, ујғунсузлуг вә рабитәсизлик әмәлә кәтирир. Бу чүр нитгләр шакирдләрдә хошакәлмәз бир дујғу вә тәәссүрат јарадыр.

Бу нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн мүәллим габагчадан әтрафлы дүшүнмәли вә хүсусән јухары синифләрдә апарачағы дәрсләрә јазылы шәкилдә һазырлашмалыдыр. Лакин мүәллим шакирдләр гаршысында чыхыш едәркән һәмишә мәтнә бағлы галыб, јаздыгларыны үзүндән охумаға чалышмамалыдыр. Чүнки адәтән мәтни охујаркән интонасија јекнәсәг олур ки, бу да өз нөвбәсиндә сөзләри мә'насына көрә бир-бириндән фәргләндирмәји хејли чәтинләшдирир. Дикәр тәрәфдән мүәллим мәтни үзүндән охудугда, орадакы интонасија бир чох һалларда тә'сирли, емосионал вә рәнкарәнк олмур.

Мәтни үзүндән охумаг ејни заманда данышанын дүшүнмәсинә дә мане олур вә дәрс шакирдләрин марағыны, әһвалруһијјәсини изләмәјә имкан вермир. Белә һалларда чох вахт

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, чилд 17, сәһ. 339. Азәрнәшр, 1951.

Scanned with MOBILE SCANNER

мүәллимлә синиф, јә'ни шакирдләр арасындакы рабитә дә позулур.

Мүәллим һәр бир сөзү шакирдләрә јахшы чатдырмаг үчүн нормал сүр'этлә данышмалы вә тәләсмәмәлидир; о, сөзләри вә һәтта лазым кәлдикдә ајры-ајры сөзләрдәки һечалары белә хүсуси тонла, чох ајдын тәләффүз етмәлидир.

Әдәби дил, онун нормалары вә нитгин дүзкүнлүјү мәсәләси. Узун илләр боју чәтин јоллар кечәрәк, ишләниб бүллурлашмыш Азәрбајчан әдәби дили, нитг мәдәнијјәти саһәсиндә халгымызын јүксәк наилијјәтинә чеврилмишдир. Бизим нитг мәдәнијјәтимиз өз зәнкинлији вә ифадә формасынын рәнкарәнклији чәһәтдән, өзүнүн дәгиг вә јығчамлығына көрә ән зәнкин вә мәдәни нитг сәвијјәсинә јүксәлә билмишдир.

Әдәби дил халгымызын ичтимаи, игтисади, истеһсалат, елм вә техника, мәдәнијјәт вә инчәсәнәт саһәләриндә әлдә едилмиш бүтүн наилијјәтләрини мүһафизә вә тәнзим едән бир гүввә кими, башга сөзлә десәк, ичтимаи инкишаф вә тәрәггинин гүдрәтли бир васитәси кими, һәјатымызда чох мүһүм рол ојнајыр. Әдәби дилин үмуми шәкилдә јајылмасы, онун күндән-күнә мөһкәмләнән ән мүһүм хүсусијјәтидир. Мүасир чәмијјәтин чохтәрәфли еһтијачларына хидмәт едән әдәби дил өз мәчбурилији илә фәргләнир вә кениш тәблиғ олунур. Һазырда әдәби дилин јајылма васитәләри мүхтәлиф нөвлү вә чох гүввәтлидир; белә васитәләрә мисал олмаг үчүн: мәктәбләри, мәтбуаты, радио вә телевизору, кино вә театрлары көстәрмәк кифајәтдир.

Әдәби дил бүтүн тәдрис мүәссисәләри вә нәшријјат идарәләри үчүн мәчбуридир. Лакин әдәби дилин гүдрәти ону ичбари сурәтдә мәктәб, мәтбуат вә радио васитәси илә јајмагда дејилдир; онун әсил күчү халг тәрәфиндән, бүтүн мәдәни адамларымыз тәрәфиндән шүурлу олараг мүһафизә едилмәсиндәдир. Әдәби дил ганунларынын позулмасы ичтимаи мәзәммәтә сәбәб олмалы, естетик һиссләри алчалдан вә үнсијјәтә мане олан бир сәбәб кими, савадсызлыг вә мәдәнијјәтсизлик әламәти һесаб едилмәлидир.

Өз данышығында һәддиндән артыг мәһәлли сөз ишләдән вә чыхышында шивә хүсусијјәтләринә кениш јер верән мүәллимләрә нә чүр мүнасибәт јарандығы һамыја мә'лумдур.

Әдәби дилдән кәнара чыхмаг, ондан узаглашмаг һәмишә савадлы вә гәһсилли адамларын, хүсусән, јазычы, мүәллим вә алимләрин бөјүк е'тиразларына сәбәб олур. Онлар белә һалларда, нитгдә ифадә олунан ән кичик сәһвләрә көрә дахили бир изтираб вә әзијјәт чәкирләр.

Бүтүн бунларла бирликдә, әдәби дил һеч дә донуб галмыш һејкәл дејилдир; о, чанлы вә инкишаф едән бир организмдир. Әдәби дил чәмијјәтин дәјишән вә мүрәккәбләшиб чәтинләшән һәјати тәләбләринә ујгун олараг, јени ифадә формасы вә васитәләри һазырлајыр, вахты өтмүш вә өзүнү доғрултмајан сөзләри кәнара атыр, әлдә олан ифадә формасы вә васитәләрини исә тәкмилләшдирир.

Көрүндүјү кими, әдәби дил үмумхалг дилинә гаршы чыхан ајрыча мүстәгил бир дил дејилдир; о, јалныз милли дилин хүсуси нормаларла идарә олунан мүәјјән бир тәбәгәсидир. Әдәби дил, ишләниб бүллурлашмыш нүмунәви бир дилдир; о, үмумхалг дилиндә ишләнән ифадә васитәләринин үмумиләшдирилмәси вә милли үнсијјәтин силаһыдыр.

Нитг мәдәнијјәтинин ән зәрури вә ән илкин шәрти онун дүзкүнлүјүдүр дедикдә, биз нәји нәзәрдә тутуруг?

Биз бурада, һәр шејдән әввәл, нитгин һазыркы дөврүмүздә гәбул олунмуш әдәби дил нормаларына тамамилә ујғун кәлмәсини, данышыг вә јазыда тәләффүз, орфографија, лүғәт вә грамматика нормаларындан һәм сәрбәст, һәм дә бачарыгла истифадә едә билмәји нәзәрдә тутуруг. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, нитг мәдәнијјәти анлајышы нитгин дүзкүнлүјү анлајышындан чох-чох кенишдир; чүнки әдәби дил нормаларына ујгун кәлән, јә'ни дүзкүн һесаб олунан һәр бир нитг, там мәдәни сајыла билмәз, бунун үчүн башга шәртләрә дә әмәл етмәк лазымдыр.

Бөјүк рус тәнгидчиси В. Г. Белинскинин чох дәгиг ифадә етдији кими—дүзкүн данышмаг вә јахшы данышмаг сөзләри, әлбәттә, ејни шеј демәк дејилдир; бә'зән көрүрсән ки, бир семинарист чанландырылмыш вә шәхсләндирилмиш грамматика кими данышыр вә јазыр, лакин ону нә динләмәк, нә дә охумаг мүмкүн олмур.

Јахшы нитгин әламәтләри. Адәтән, инсан һәмишә она хош тә'сир бурахан фикирләри, натигләрдән ешитдији вә ја китаблардан охудуғу ән сәрраст вә мүнасиб сөзләри јадда сахламаға чалышыр.

Фикри тәкчә әдәби дилин нормаларына ујғун олараг дүзкүн сөјләмәк кифајәт дејилдир; бурада ән сәрраст вә мәгсәдәујғун нитг васитәләриндән дә истифадә олунмалыдыр ки, нитг мәдәнијјәтинин әсил идеалы да будур.

Scanned with MOBILE SCANNER

Лакин нитгдә белә сөзләри тапыб ишләтмәк о гәдәр дә асан дејилдир; бурада чох кәркин иш тәләб олунур ки, буна да поетик дилдә «сөз тапмаг әзабы» дејилир. Бөјүк сөз усталары, мәсәлән, Л. Толстој јазыб јарадаркән өз әсәрләринин әлјазмасы мәтнини он дәфәләрлә јенидән тәкрар-тәкрар ишләјиб дәјишдирмиш, үзүнү көчүрмүш вә һәр дәфә фикирләрини даһа дәгиг вә образлы ифадә едә билмәк үчүн даһа сәрраст сөзләр тапыб ишләтмәјә чалышмышдыр.

Јахшы нитг данышыгда ән мүнасиб вә ән мүвафиг сөз сечмәји тәләб едир. Јахшы нитг о нитгә дејилир ки, орада ишләдилән сөзләр, нәзәрдә тутулан мәсәләнин ифадәси үчүн, һәм јахшы сечилсин, һәм дә мәгсәдәујғун олсун.

Јахшы нитг мәфһумунун чох реал вә објектив бир базасы вардыр ки, о да үслубијјатдыр. Үслубијјат—дилчиликдә фикир вә һиссләримизи ифадә етмәк үчүн дилин ихтијарында олан васитәләри өјрәнән бир шө'бәдир. Бизим јазылы вә шифаһи нитгимиз һәр шејдән әввәл, ашағыдакы үч шәрти: 1) нитгин дүзкүнлүјүнү, 2) ајдынлығыны вә 3) дәгиглијини тә'мин етмәлидир.

Нитгин дүзкүнлүјү јазыда вә данышыгда грамматика гајдаларыны көзләмәкдән ибарәтдир. Нитгин ајдынлығы фикри елә ифадә етмәји тәләб едир ки, динләјичи вә ја охучу асанлыгла, һеч бир чәтинлик чәкмәдән ону анлаја билсин. Нәһајәт, нитгдә дәгиглик о демәкдир ки, нитг данышанын фикирләринә, јә'ни онун нә демәк истәдијинә тамамилә ујғун олсун.

Әкәр грамматика, сөзләри вә ја чүмлә гурмағы дилин гәбул олунмуш нормаларына ујғун кәлиб-кәлмәдији чәһәтдән гијмәтләндирирсә, үслубијјат онлары (сөзләри вә ја чүмлә гурмағы) нитгдә ајдын вә дәгиг ишләтмәк чәһәтдән гијмәтләндирир.

Әкәр грамматика мәшғәләләринин мәгсәди, дилин үмуми нормаларыны өјрәнмәк јолу илә нитги мәнимсәтмәкдирсә, үслубијјат мәшғәләләринин мәгсәди дә фикир вә һиссләримизин рәнкарәнк чәһәтләринин ифадә етмәк үчүн дилин ихтијарында олан бүтүн васитәләри өјрәнмәклә, нитгин ајдын вә дәгиглијини тә'мин етмәкдир.

Демәк, көзәл нитгә јијәләнмәк үчүн јалныз грамматик гајдалары көзләмәк кифајәт дејилдир, нитги үслуби чәһәтдән дә дүзкүн гурмаг лазымдыр; јә'ни елә сөзләр сечмәли вә елә чүмләләр гурмалыдыр ки, орада фикир ајдын вә дәгиг ифадә едилә билсин.

Бизим дилимиз өз сөз зәнкинлији вә чүмләләринин сәлис

гурулушу илә инсан һиссләри вә гәлб чырпынтыларынын ән рәнкарәнк чәһәтләрини ифадә етмәјә имкан верән бир дилдир.

Буна көрә дә мүәллим дилимизин зәнкин сөз еһтијатына малик олмалы вә сөзләрдән истифадә етмәји бачармалыдыр. Чүнки бүтүн бөјүк јазычылар, сөз усталары өз фикирләрини, һисс вә дујғуларыны ифадә етмәк үчүн зәнкин сөз еһтијатындан истифадә етмишләр. Онлар дилин тәмизлији, дәгиглији вә көзәллији уғрунда јорулмадан мүбаризә апармышлар.

Башгаларына өз фикир вә һиссләрини бүтүнлүклә вермәјә имкан тапмаг үчүн һәр шејдән әввәл, зәнкин сөз еһтијатына малик олмаг, икинчи исә, мүәјјән сөзләри сечиб һәлл етмәји бачармаг лазымдыр. Данышан өз нитгиндә һәр бир сөзү ишләдиркән, о сөзүн ифадә едиләчәк фикри мә'нача нә дәрәчәдә дәгиг верә биләчәјини габагчадан ајдын етмәлидир.

Демәк, сөз сечмәк һәлә ишин бир тәрәфидир; сөзләр әсасында чүмлә гурмағы да бачармаг лазымдыр. Дикәр тәрәфдән фикрин ајдынлығы вә дәгиглији јалныз мүнасиб сөзләр тапмагла битмир, ејни заманда һәмин сөзләри чүмләдә јерли-јериндә ишләтмәји бачармаг да шәртдир ки, охучу вә ја динләјичи чүмләдә ифадә едилән фикри ајдын баша дүшсүн.

Беләликлә, мә'налы данышмаг истәјән адам, өз нитгинә башламаздан әввәл вә данышыг заманы дүшүнүб, лүзумсуз чүмлә вә сөзләрә, тәкрарлара јол вермәмәлидир.

Инсанын фикри чох зәнкин, һиссләри исә мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир. Белә мүрәккәб фикир вә һиссләри ифадә етмәк үчүн јығчам, сәлис, образлы бир дилә малик олмаг лазымдыр. Инсан өз фикир вә һиссләрини башгаларына верә билмәк үчүн зәнкин сөз еһтијатына малик олмалы, данышыб јазаркән лазыми сөзләри сечмә'и бачармалыдыр. Нитгдә ишләдиләчәк һәр бир сөзүн әһәмијјәтини, ифадә олуначаг фикир үчүн онун нә дәрәчәдә дәгиг олмасыны ајдын тәсәввүр етмәк лазымдыр. Чүнки фикрин дүзкүн вә там ифадә едилмәсиндә сөзләрин дәгиглији чох мүһүмдүр.

Биз фикримизи дүзкүн, а'дын вә мәгсәдәмүвафиг сурәтдә ифадә етмәјә чалышдығымыз кими, ону чазибәли, тә'сирли вә бә'зән емосионал бир һала салмаг да истәјирик; һәмин мәгсәдлә, нитгимизи бәдии образларла бәзәмәјә сә'ј едирик; бу саһәдә әлимиздә олан әсас васитәләрдән бири дә шүбһәсиз сөздүр. Инсан һәр бир тәсәввүрә гаршы мүәјјән сөзләрә маликдир; мәсәлән, китаб, дәфтәр, гәләм вә с. бу кими сөзләрин чәмијјәт ичәрисиндә шәртләндирилмиш вә мүәјјән мә'насы

Scanned with MOBILE SCANNER

вардыр. Лакин һәјатда әшја вә тәсәввүрләр о гәдәр чохдур ки, бунлары тамамилә мүстәгил вә ајры-ајры сөзләрлә ифадә етмәк чәтиндир, бә'зән дә мүмкүн дејилдир. Буна көрә биз бир сөздән мүхтәлиф шәкилдә истифадә етмәјә вә она мүхтәлиф мә'налар вермәјә мәчбуруг. Мәсәлән, «дил» сөзүнү алаг. Бу сөз (јә'ни дил) әсасән инсан вә һејванларын ағызларында олан бир үзвү (әт парчасыны) билдирир. Амма «дилимиз зәнкинләшир» чүмләсиндә дил сөзүнүн мә'насы тамамилә башгадыр.

Јахшы нитг садә, дәгиг вә јығчам олмалыдыр. Нитгин ајдынлығы һәмишә нитгин садәлијини, орада истифадә олунан сөзләрин һамы үчүн ајдын олмасыны тәләб едир. Буна көрә дә нитгдә: декада әвәзинә онкүнлүк, доктор әвәзинә һәким, әксәријјәт әвәзинә чохлуг, әгәлијјәт әвәзинә азлыг, мәхфи әвәзинә кизли вә с. кими сөзләри ишләтмәк мәсләһәтдир.

Лакин бурада садәлик сөзү бајағылашдырмагла гарышдырылмамалыдыр: садәлик ајры-ајры үслубларда мүхтәлиф чүр тәтбиг олунмалыдыр. Јә'ни нитгимиздә елә хүсуси сөз вә терминләр вардыр ки, онлары ади данышыгда, ичтимаи-сијаси, бәдии вә с. үслубларда ишләтмәк мүмкүн дејилдир; елә сөз вә терминләр дә вардыр ки, биринчинин әксинә олараг, мүтәхәссисләр гаршысында елми вә ја техники мөвзуларда чыхыш едиркән онлардан (јә'ни һәмин сөз вә терминләрдән) истифадә етмәк зәрури вә ганунидир. Мәсәлән, тибб елминә даир ашағыдакы терминләри алаг: нефрит (бөјрәкләрин илтиһабы), иммунитет (организмин јолухан хәстәликләрә тутулмамаг габилијјәти), екзема (дәри хәстәлији) вә с. Белә сөзләр шүбһәсиздир ки, елми-тибби үслубун тәбии вә ајрылмаз әламәтләридир вә онлары һеч бир вахт «дили зибилләјән» вә ја «ағырлашдыран» үнсүр адландырмаг олмаз.

Нитг о заман садә вә тәмиз һесаб едилә биләр ки, орада ишләдилән бүтүн сөзләр динләјәнләрин (јә'ни синфин) үмуми сәвијјәсинә вә хүсусијјәтинә ујғун кәлсин вә һамы үчүн ајдын вә анлашыглы олсун.

Нитгин ајдынлығы, садәлик вә тәмизлији уғрунда һәмишә бөјүк мүбариз олан В. И. Ленин бу хүсусда данышаркән гејд етмишдир ки: «...күтләнин баша дүшдүјү садә вә ајдын дилла данышмағы бачармалы, гәлиз истилаһлары, әчнәби сөзләри... кәнара атмалыдыр»[1].

Нитгин садәлик вә тәмизлији, онун ајдынлығы, һәр шејдән

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, чилд 11, сәһ. 293.

әввәл, орада истифадә едилән дил васитәләринин чох дәгиг вә мәгсәдәујғун сечилмәси илә изаһ олунмалыдыр.

Нитгин јухарыдакы хүсусијјәтләри илә бирликдә, онун ифадәли олмасы да тәләб едилир. Мүәллимин нитги парлаг, кәскин вә орижинал олдугда шакирдләрдә һисс, һәјәчан вә мараг ојатмага, онларын диггәтини чәлб едиб, ирәли сүрүлән фикирләрин мәзмунуну даһа јахшы дәрк етмәјә хејли көмәк едәр. Нитгин јекнәсәглији, онун ејни тонла сөјләнилмәси вә јохсуллуғу, ејни сөзләрин вә нитг васитәләринин тез-тез тәкрары, онун тә'сир гүввәсини азалдыр, орада ирәли сүрүлән фикирләрә гаршы шакирдләрдә бир нөв е'тинасызлыг әмәлә кәтирир.

Нитгин дәгиглији дедикдә, орада дилимизин зәнкинлијиндән истифадә етмәк вә нитгдә ифадә олунан фикирләрин мәзмунуну верә билмәк үчүн даһа јарарлы вә мүнасиб сөзләр сечмәк тәләб олунурса, нитгин парлаглығы вә чанлылығы дедикдә, орада дилин ифадә васитәләрини билмәк вә онлардан бачарыгла истифадә етмәк тәләб олунур.

Беләликлә, нитг мәдәнијјәти термини, сөзүн кениш мә'насында тәкчә натиглик исте'дады вә нитги дүзкүн, јахшы гура билмәк бачарығы демәк дејилдир; о, ејни заманда ифадәли, парлаг, орижинал, һәм дә мараглы нитг гурмағы бачармаг демәкдир.

Синиф гаршысында мүәллимин нитгинә, дәрсин мәзмунуну изаһ едиркән онун истифадә едәчәји данышыг тәрзинә верилән тәләбләр тәхминән бунлардан ибарәт олмалыдыр.

Һәр бир мүәллим дүзкүн, ајдын, дәгиг вә үслубча аһәнкдар данышмаға диггәт етмәли, өз нитг мәдәнијјәтини мүнтәзәм олараг инкишаф етдирмәјә чалышмалыдыр.

Scanned with MOBILE SCANNER

Шәмистан МИКАЈЫЛОВ,
педагожи елмләр намизәди.

ӘДӘБИЈЈАТ НӘЗӘРИЈЈӘСИ МАТЕРИАЛЛАРЫ ТӘДРИСИНИН АРДЫЧЫЛЛЫҒЫНА ДАИР

Мәктәбдә шакирдләрә верилән билијин һәчми вә ардычыллыгы һаггында мүәллимин ишини истигамәтләндирән тәдрис програмыдыр. Һәр һансы фәннә аид педагожи, психоложи вә мәнтиги чәһәтдән дүзкүн тәртиб олунмуш програм олмадан тә'лим ишинин јүксәк сәвијјәдә гурулмасындан данышмаг олмаз.

Әдәбијјат програмыны јахшылашдырмаг мәгсәди илә сон заманлар мәтбуатда кениш мүзакирә ачылмыш, методист-алимләримиз бу һагда өз фајдалы фикирләрини ирәли сүрмүш вә әдәбијјат програмынын тәртиби принсипләрини көстәрмишләр.

Сәккизиллик мәктәб үчүн Азәрбајчан дили вә әдәбијјат програмы «Мәктәбин һәјатла әлагәсини мөһкәмләтмәк вә ССРИ-дә халг маарифи системини даһа да инкишаф етдирмәк һаггында Ганун»дан сонра үч дәфә (1960, 1962, 1963-чү илләрдә) нәшр олунмушдур. Лакин програмын мәзмунунда нәзәрә чарпан вә мәтбуатда дәфәләрлә гејд олунан нөгсанлар һәлә дә тамамилә арадан галдырылмамышдыр. Јада сахламаг лазымдыр ки, һәр дәфә програмын нөгсанларындан данышдыгда, ону јенидән нәшр етмәклә програмын гаршысында дуран тәләбләрә онун чаваб верәчәјини күман етмәк олмаз. Бунун үчүн програмын мәзмуну үзәриндә чидди дүшүнмәк тәләб олунур.

Һаггында данышдыгымыз програмын нөгсанлары вә онун арадан галдырылмасы һаггында мүәјјән фикирләр мәтбуатда дәфәләрлә көстәрилдијиндән онлары бир даһа тәкрар етмәјә еһтијач јохдур. Лакин әдәбијјат тәдриси ишиндә мүәллимләрә аз да олса көмәк көстәрмәк мәгсәди илә програмын сон нәшриндә[1] әдәбијјат нәзәријјәси мәсәләләринин һансы ардычыллыгла верилмәсиндән данышыб, бә'зи методик мүлаһизәмизи билдирмәк истәјирик.

[1] Сәккизиллик мәктәб програмлары, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат, 1963.

Мәктәбдә әдәбијјат тәдрисинин мәгсәдиндән данышыларкән програмын изаһат вәрәгәсиндә дејилир: «Әдәбијјат дәрсләринин мәгсәди һәм дә бәдии әдәбијјатын ән јахшы нүмунәләри илә шакирдләри таныш етмәк, әсәрләрин идеја мәзмуну-ну онлара өјрәтмәк, әдәбијјат нәзәријјәсиндән мә'лумат вермәкдир. Әдәбијјат дәрсләри шакирдләрдә ифадәли гираәт вәрдиши јарадыр, онларын нитгини вә бәдии зөвгүнү инкишаф етдирир» (сәһ. 27—28).

Көрүндүјү кими, мәктәбләрдә әдәбијјат тәдрисинин мәгсәди бурада мүәјјән дәрәчәдә ајдынлашдырылыр, әдәбијјат нәзәријјәсиндән мә'лумат верилмәси дејилир. Лакин әдәбијјатын шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәси үчүн бунун әсас олмасы өз әксини тапмыр. Програмдан кәтирилән парчадан ајдын олур ки, башга мөвзулар кими шакирдләрә әдәбијјат нәзәријјәсиндән дә садәчә олараг мә'лумат вериләчәк. Бу белә олмамалыдыр. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилән биликләрин даһа фәал олмасы, әдәбијјатдан башга мөвзуларын өјрәдилмәси үчүн онун зәрурилији програмда бир даһа гејд олунмалыдыр.

Доғрудур, бөјүмәкдә олан нәслин һәртәрәфли инкишаф етдирилмәсиндә — кәнчләрә коммунист әхлагы кејфијјәтләринин ашыланмасында, онларын өз фикирләрини шифаһи вә јазылы шәкилдә, јығчам вә образлы ифадә етмәләриндә, бәдии тәфәккүрләринин инкишаф етдирилмәсиндә әдәбијјат бөјүк гүввәдир. Буна көрә дә М. Горки әдәбијјаты «инсаншүнаслыг» адландырмышдыр. Лакин инсан характеринин формалашмасында бөјүк рол ојнајан әдәби әсәрин бәдии дәјәрини ачмаг үчүн исә әдәбијјат нәзәријјәсинин өјрәдилмәси олдугча мүһүм шәртдир. Бу саһә исә програмда өз әксини тапмамышдыр.

Мәктәбләрдә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, әдәбијјат нәзәријјәси елементләринин нечә өјрәдилмәси ишиндә әдәбијјат мүәллимләри бөјүк чәтинлик гаршысында галыр, әдәбијјат нәзәријјәсиндән һансы анлајышы һансы мөвзудан сонра вә һансы мәтнлә әлагәдар өјрәдәчәјини билмирләр. Бу һагда онларла сөһбәт етдикдә елә ону дејирләр ки, әдәбијјат нәзәријјәси елементләри әдәби әсәрләрлә әлагәдар өјрәдилир. Әлбәттә, бу доғрудур, белә дә олмалыдыр. Анчаг бунунла иш битмир. Белә ки, өјрәдилән һәр бир әдәби-бәдии мәтнлә әлагәдар әдәбијјат нәзәријјәсиндән мүхтәлиф мәсәләләр һаггын-

Scanned with MOBILE SCANNER

да мә'лумат верилә биләр, лакин бунларын һамысыны гаврамаға шакирдләрин әдәби билик сәвијјәләри имкан вермәз. Мәсәлән, V синифдә А. Шаигин «Мәктуб јетишмәди» һекајәсиндән «Аh!.. бир ај сонра о јерләр нә гәдәр көзәл олачаг! Дүзләр, дағлар, јамачлар зүмрүд халыларла дөшәнәчәк, чичәкләр ачачаг, ағачлар јарпагланачаг, баһар елчиләри олан гарангуш, сығырчын вә лејләк сүрү-сүрү дөнүб јуваларыны тикәчәк, сәһәр вә ахшам даддлы-даддлы нәғмәләрлә үрәкләри охшајачаг» парчасыны нәзәрдән кечирәк.

Ајдындыр ки, бу кичик парчада епитет, тәшбиһ, истиарә кими бәдии тәсвир васитәләриндән истифадә едилмишдир. Ејни заманда һәмин әсәрлә әлагәдар нәср, епик жанр, әдәби гәһрәман, тәсвир, тәһкијә вә с. һаггында мә'лумат вермәк олар. Бәс бу анлајышларын һамысы һаггында верилән билији V синиф шакирди мәнимсәјә биләрми? Әлбәттә јох! Онда бу анлајышлары мүәллим шакирдләрә һансы ардычыллыгла өјрәтмәлидир? Бизим фикримизчә, мүәллимә бу ишдә дә програм көмәк етмәли вә она мүәјјән истигамәт вермәлидир. Лакин тәәссүфлә демәк лазымдыр ки, һаггында данышдығымыз програм бу тәләбә чаваб вермир. Програмда ајры-ајры синифләрдә әдәбијјат нәзәријјәсиндән өјрәдиләчәк анлајышларын ады гејри-ардычыл, мәнтигсиз шәкилдә садаланыр. Материалын характери илә шакирдләрин билик сәвијјәси арасындакы нисбәт нәзәрә алынмыр, онун һансы бәдии әсәрлә әлагәләндирилмәсини көстәрмәк унудулур. Һәтта бә'зән бу вә ја дикәр синифдә әдәби нөвә аид нүмунә верилмәдији һалда, һәмин әдәби нөвүн хүсусијјәтләринин нәзәри чәһәтдән изаһ олунмасы тәләби гојулур. Онун һансы әдәби-бәдии нүмунә илә әлагәдар, һансы зәмин әсасында өјрәдилмәси нәзәрдән гачырылыр. Бә'зән изаһат вәрәгәсиндә ирәли сүрүлән тезисә програмда әмәл олунмур. Мәсәлән, програмын изаһат вәрәгәсиндә јазылыр: «Әсәри тәһлил едәркән шакирдләрә онун гурулуш хүсусијјәтләрини өјрәтмәк, сүжет хәтти һаггында мә'лумат вермәк, әсас мәсәләләри ајдынлашдырмаг, әсәрин һиссәләрини мүәјјәнләшдирмәк вә бу һиссәләр арасындакы рабитәни ајдынлашдырмаг вачибдир. Бу иш V синифдән VIII синфә доғру тәдричән мүрәккәбләшмәли, дәринләшдирилмәлидир» (сәһ. 30).

Лакин нәзәри материалларын синифләр үзрә бөлүшдүрүлмәсиндә јухарыда данышылан тәдричилик көзләнилмир. Бу, олдугча чидди мәсәләдир. Белә һалда мәктәб тәчрүбәси нәзәрә алынмалы, бу вә ја дикәр синифдә өјрәдилмәси лазым билинән анлајышын һәмин синиф шакирдләринин билик сәвијјәсинә ујғун олуб-олмамасы, һансы мәтнлә әлагәдар өјрәдилдикдә шакирдләр тәрәфиндән даһа јахшы мәнимсәнилдији експеримент јолу илә сынагдан кечирилмәли вә онун нәтичәси програм тәртиби заманы нәзәрә алынмалыдыр.

Тәәссүфлә демәк лазымдыр ки, сәккизиллик мәктәб үчүн мөвчуд әдәбијјат програмы белә вачиб мәсәләләри нәзәрә алмыр, орада өјрәдиләчәк анлајышлар гејри-мәнтиги јерләшдирилир ки, бу да һәмин синифләрдә дәрс дејән мүәллимләрин ишинә нәинки көмәк етмир, әксинә онлары чашдырыр. Мәсәлән, V синифдә әдәбијјат нәзәријјәси мәсәләләринин өјрәдилмәсиндән данышыларкән дејилир: «...бу синифдә кечилән әсәрә ујғун олараг, бә'зи әдәби нөвләр (нағыл, дастан, аталар сөзү, тапмача, лирик әсәр, һекајә, драматик әсәр) һаггында мә'лумат верилир» (сәһ. 30).

Бу садаламадакы мәнтигсизлик, принсипсизлик дәрһал нәзәрә чарпыр. Әкәр садәдән мүрәккәбә принсипи әсас көтүрүлсәјди (белә дә олмалыдыр), онда јахшы олмаздымы, әввәлчә шакирдләр үчүн өјрәнилмәси даһа асан олан тапмача, аталар сөзү кими садә нөвләр өјрәдилдикдән сонра нағыл, дастан кими иріһәчмли вә мүрәккәб гурулушлу әдәби нөвләрин хүсусијјәтләри һаггында нәзәри мә'лумат верилсин. Програм нәзәрә алмалыдыр ки, әввәлчә верилән билик сонракы үчүн зәмин јаратмалыдыр. Өјрәдиләчәк нәзәри билик дәрсликдә верилән һеч олмазса бир әдәби нүмунә үзрә әсасландырылмалыдыр. V синифдә дастан һаггында нәзәри мә'луматын верилмәси нәзәрдә тутулур вә буна әсасән дә V синфин әдәбијјат дәрслијиндә дастан һаггында бир сәһифәлик нәзәри мә'лумат верилир. Лакин дастан әдәби нөвүнә нүмунә әвәзинә «Короғлу»дан бир гошма верилир. Мәкәр, ајрылыгда көтүрүлмүш бир гошма үзәриндә дастан әдәби нөвүнүн хүсусијјәтләри һаггында шакирдләрдә тәсәввүр јаратмаг олармы? Әлбәттә јох! Онун иріһәчмли, әдәби нөв олмасы, мүхтәлиф һадисәләрин бир сүжет хәтти әтрафында бирләшмәси, орада нәсрлә нәзмин вәһдәт тәшкил етмәси, дастанын мусиги сәнәти илә мөһкәм бағлы олмасы шакирдләрә һансы нүмунә әсасында өјрәдилсин. Јахуд, һәмин синифдә Һ. Меһдинин «Абшерон» романындан бир парча (Имтаһан) верилир вә бунунла әлагәдар олараг «романын һекајәдән фәрги һаггында мә'лумат»ын верилмәси төвсијә олунур. (сәһ. 47). Педагожи-психоложи чәһәтдән бу нә дәрәчәдә мәгсәдәујғундур? Әсәрдән верилмиш кичик бир парча әсасында роман әдәби нөвүнүн хү-

Scanned with MOBILE SCANNER

сусијјәтләрини, ону башга әдәби нөвләрдән фәргләндирән чәһәтләри изаһ едиб, шакирдләрә мәнимсәтмәк мүмкүндүрмү?

VII синифдә әдәбијјат нәзәријјәси материалларынын өјрәдилмәсиндән данышыларкән көстәрилир: «VII синифдә әдәбијјат нәзәријјәсиндән V—VI синифләрдә верилмиш мә'лумат кенишләндирилир вә системә салыныр. Бурада шакирдләр һәмчинин повест, поема һаггында мә'лумат алыр, әдәбијјатла һәјатын әлагәсинә аид, јаш вә билик сәвијјәләринә мувафиг, нәзәри материалла таныш олурлар». (сәһ. 31).

Програмда «шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәләринә мувафиг» ифадәсинә тез-тез раст кәлмәк олур. Сорушулур, бәс, нә үчүн елә нәзәри материалларын өјрәдилмәсиндә һәмин сөзә әмәл олунмур. Бу инкаредилмәз бир һәгигәтдир ки, роман повестә нисбәтән хејли мүрәккәб әдәби нөвдүр. Белә олдугда бәс, нәјә әсасән әввәлчә (V синифдә) роман, сонра (VII синифдә) повест һаггында мә'луматын өјрәдилмәси көстәрилир? Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, һансы мә'лумат нәјә әсасланмалыдыр. Мәсәлән, епик әсәрләрин нөвләриндән әввәлчә һекајә, повест, сонра роман һаггында мә'лумат верилсә шакирдләр даһа јахшы мәнимсәјәрләр.

VIII синифдә гәзәл-ше'р формасы һаггында анлајышын верилмәси нәзәрдә тутулараг програмда «Гәзәл жанры һаггында мә'лумат... Фүзули гәзәлләриндә ешг вә мәһәббәт» кими нәзәри анлајышын өјрәдилмәси төвсијә олунур. Фактик бәдии материала кәлдикдә исә Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасындан «Анасынын Лејлијә нәсиһәти» һиссәсинин вә «Падшаһи-мүлк...» гит'әсинин тәдрис олунмасы көстәрилир.

Бүтүн методик әдәбијјатда көстәрилир ки, орта мәктәбдә әдәбијјат нәзәријјәсиндән өјрәдиләчәк һәр бир анлајыш фактик олараг бәдии әдәбијјат нүмунәләринә әсасланмалыдыр. Белә олдугда бәс, гәзәл-ше'р шәклинин спесифик чәһәтләри, форма хүсусијјәтләри, Фүзули гәзәлләриндә ешг вә мәһәббәт мотивләринин үстүн олмасы конкрет олараг һансы әдәби нүмунә үзәриндә өјрәдилсин.

Бундан башга програмда ваһид бир үслуб да јохдур. Мүхтәлиф синифләрдә бә'зи мөвзуларын өјрәдилмәси илә әлагәдар әдәбијјат нәзәријјәсиндән мүвафиг мә'луматын верилмәси көстәрилир. Лакин бу јахшы чәһәт програмда гејри-ардычыл, даһа доғрусу, тәсадүфи, чох заман да олдугча мүчәррәд характер дашыјыр. Мәсәлән, V синифдә С. Ә. Ширванинин «Газ вә дурна», «Мүәллимә һөрмәт» ше'рләри илә әлагәдар «мүәллифин дили вә ифадә васитәләри» һаггында мә'лумат верилмәк тәләб олунур. Бу анлајышы V синиф шакирдинә нә шәкилдә, конкрет олараг бәдии тәсвир васитәләринин һансы һаггында мә'лумат верилмәлидир.

Јахшы олар ки, әдәбијјат нәзәријјәси елементләри «әдәбијјат нәзәријјәсиндән мә'лумат» һиссәсиндә синифләр үзрә бөлүшдүрүлдүкдән сонра мүәллимин ишини даһа да асанлашдырмаг үчүн програмда һәр бир әдәби-бәдии мәтнлә әлагәдар әдәбијјат нәзәријјәсиндән һансы анлајышын мөһкәмләндирилмәси вә һансынын һаггында илк мә'луматын верилмәси көстәрилсин. Белә олдугда шакирдләрә әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилән биликләр һавадан асылы галмаз, бир-бири илә үзви сурәтдә бағланар, һәм дә бу биликләр бәдии әсәрин јахшы өјрәдилмәси ишинә хидмәт едәр.

Көрүндүјү кими, әдәбијјат нәзәријјәси елементләринин өјрәдилмәси үчүн чох әһәмијјәтли олан бу чәһәт өз әксини һазыркы програмда тапмамышдыр. Көрүнүр, бу мүһүм мәсәлә һәмин синифләрдә әдәбијјат дәрси дејән мүәллимләрин өһдәсинә бурахылмышдыр. Лакин мәктәбләрдә узун иллярдән бәри апардығымыз мүшаһидәләр көстәрир ки, мүәллимләримиз дә чох заман бу мәсәләнин үзәриндә дүшүнмүр вә ону бәдии әсәрин даһа јахшы өјрәдилмәси ишинә хидмәт етмәјә истигамәтләндирмирләр. Лакин бу белә олмамалыдыр. Јахшы әдәбијјат мүәллими әдәби әсәрин тәһлили үчүн ачар ролуну ојнајан әдәбијјат нәзәријјәсинин өјрәдилмәси ишинә белә формал мүнасибәт көстәрә билмәз. Бу ишдә мүәллим, демәк олар ки, програмы тамамламалы, орада үмуми шәкилдә көстәрилән мәсәләләри тә'лим заманы хырдаламалы, әсас моментләри бәдии материаллар әсасында өјрәтмәли, бир анлајышы башга бириси илә мүгајисә етмәлидир. Әдәбијјат нәзәријјәси мәсәләләринин ајры-ајры бәдии мәтнләрлә әлагәләндирилмәсиндә шакирдләрин билик сәвијјәси илә јанашы, һәмин анлајыш үчүн даһа сәчијјәви олан, онун мөһкәмләндирилмәсинә даһа чох көмәк едә биләчәк әсәрләрин тәдриси илә бағламалыдыр.

V—VIII синифләрдә әдәбијјат нәзәријјәсинин өјрәдилмәси ишиндә шакирдләрин Азәрбајчан дилинин грамматикасындан алдыглары биликләрдән дә кениш истифадә едилмәлидир.

Програмда олан бу нөгсанлары әдәбијјат тәдрисиндә мүәллимин тәкрар етмәмәси үчүн әдәбијјат нәзәријјәсиндән V—VIII синифләрдә өјрәдилмәси лазым көрүлән анлајышларын ашағыдакы ардычыллыгла тәдрис едилмәсини мәсләһәт көрүрүк.

Scanned with MOBILE SCANNER

V—VIII синифләрдә вериләчәк мә'лумат	V синиф	VI синиф	VII синиф	VIII синиф
1	2	3	4	5
Бәдии әдәбиј̇јат һәјатЫ дәрк етмәнин әсас васитәләриндән бири кими.	Бәдии әсәрин гејри-бәдии әсәрдән фәрги.	Әдәби әсәрин мөвзусу вә идејасы.	Бәдии әсәр чәмијјәтдә баш верән типик һадисәләрин ин'икасы кими.	Инчәсәнәтин башга нөвләри арасында әдәбиј̇јатын јери. Әдәбијјат сөз сәнәтидир.
Шифаһи вә јазылы әдәбијјат. *Шифаһи халг әдәбијјаты вә онун әсас хүсусијјәтләри.*	Шифаһи халг әдәбијјаты һаггында гыса, үмуми мә'лумат. Аталар сөзү, тапмача, нағыл.	Нағыл һаггында верилән мә'луматын дәринләшдирилмәси. Дастан һаггында илк мә'лумат вә ону нағылдан фәргләндирән әсас чәһәтләр.	Кечилмәләрин тәкрары.	Дастанын әсас нөвләри: гәһрәманлыг дастанлары һаггында мә'лумат.
Нәср вә нәзм.	Шакирдләрин нәзм һаггындакы ибтидаи мәктәбләрдә алдыглары практик мә'луматын јада салынмасы. Нәзмин нәсрдән фәрги, нәзмин әсас хүсусијјәтләри: гафијә, өлчү, бөлкү, аһәнк һаггында илк мә'лумат.	Азәрбајчан ше'риндә әсас нәзм өлчүләри: һеча вәзни, һеча вәзнинин әсас хүсусијјәтләри, һеча вәзниндә бөлкү принсипи. Рәдиф. Әруз вәзни һаггында практик мә'лумат.	Һеча вәзни һаггында верилән мә'луматын дәринләшдирилмәси. Сәрбәст вәзн һаггында анлајыш. Әруз вәзниндә јазылмыш ше'рләрлә әлагәдар оларак әруз вәзни һаггында верилән практик билијин дәринләшдирилмәси вә нәзәри анлајыш.	Һеча вәзниндә јазылмыш мүхтәлиф ше'р шәкилләри: гошма, кәрајлы, бајаты, мүхәммәс вә с. Әруз вәзни һаггында нәзәри мә'лумат. Әруз вәзнинин әсас бәһрләри, әруз вәзниндә бөлкү принсипи. *Классик әдәбијјатда ишләнән ше'р шәкилләри.*

1	2	3	4	5
Әдәби жанр вә нөвләр.	Тәмсил, һекајә (епик жанр). Драматик диалог.	Дастан, драматик жанр, комедија һаггында анлајыш.	Епик жанр һаггында верилән мә'луматын тәкрары. Повест, роман. Драматик жанр һаггында мә'луматын дәринләшдирилмәси. Драм вә фачиә һаггында үмуми мә'лумат.	Лирик әсәрләр: дордлүк, бешлик, гәзәл, гәсидә вә с.
Әдәби әсәрдә гәһрәман вә һадисә.	Әдәби гәһрәман һаггында үмуми анлајыш.	Әдәби гәһрәманын әсас нөвләри: мүсбәт гәһрәман, мәнфи гәһрәман, гәһрәманын зәиф вә мәһдуд чәһәтләри.	Гәһрәман вә башга персонажларын характеристикасы.	Лирик гәһрәман.
Әдәби әсәрин гурулушу.	Әдәби әсәрин планы (мөвзу үзрә). Әсәрин ајры-ајры һиссәләри вә онларын арасында әлагә.	Әсәрдә һадисәләрин инкишафы: експозисија, завјазка, дүјүм, дүјүмүн ачылмасы (развјазка) финал.	Әсәрдә әлавә хәтләр. Әсәрдә персонажларын гуруплашдырылмасы. Сүжетин инкишафында онларын ролу.	Әсәрдә иштирак едән персонажларын груплашдырылмасы. Сүжетин инкишафында онларын ролу.
Бәдии әсәрин тәркиб һиссәләри.	Тәһкијә, тәсвир, диалог.	Тәсвирин нөвләри: тәбиәт вә әшја тәсвирләри.	Бәдии портрет, характеристикасы.	Кечилмәләрин тәкрары вә мөһкәмләндирилмәси.
Бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри. Бәдии әсәрин дили.	Шәхсләндирмә, интгләндирмә, епитет.	Тәшбиһ вә онун нөвләри, мүбалигә.	Кинајә, тәкрир.	Истиарә, бәдии тәзад, бәдии нида, бәдии суал.
Кечилән материалын тәкрары вә системә салынмасы,	V синифдә кечилмәләрин тәкрары.	V—VI синифләрдә кечилмәләрин тәкрары.	V, VI, VII синифләрдә кечилмәләрин тәкрары.	V—VIII синифләрдә кечилмәләрин тәкрары.

Scanned with MOBILE SCANNER

Мəктəб тəчрүбəси көстəрир ки, əдəбиjjат нəзəриjjəси мəсəлəлəри һəмин синифлəрдə белə ардычыл шəкилдə өjрəдилдикдə шакирдлəрин əдəбиjjат нəзəриjjəсиндəн алдыглары билик даһа мөһкəм олур. Чəдвəлдəн көрүндүjү кими бир мəсəлə башга бир мəсəлəнин ачылмасы үчүн зəмин јарадыр, дикəри исə она əсасланыр. Мəсəлəн, дejəк ки, мəгсəд шакирдлəри бəдии тəсвир вə ифадə васитəлəри (бəдии əсəрин дили) илə таныш етмəкдир. Бурада ишə сөзүн мəчази вə һəгиги мə'насындан, шəхслəндирмə вə ипгилəндирмəдəн башламаг лазымдыр. Бунлар һаггында анлаjыш јаратдыгдан сонра исə тəсвир васитəлəринин садə нөвлəри һаггында нəзəри мə'лумат вермəк олар.

Тəсвир васитəлəринин нəзəри чəһəтдəн изаһына, онларын хүсусиjjəтлəринин ачылмасына епитетдəн (бəдии тə'јин) башламаг даһа фаjдалыдыр. Чүнки епитет тəсвир васитəлəринин башга нөвлəринə нисбəтəн садəдир. Дикəр тəрəфдəн, бу мəсəлəнин изаһ олунмасында шакирдлəрин Азəрбаjчан дилинин грамматикасындан тə'јин һаггында алдыглары мə'лумат көмəк едə билəр. Тəшбиһ дə (бəнзəтмə) истиарəjə нисбəтəн садəдир. Доғрудур, мəзмун е'тибары илə истиарə дə тəшбиһдир. Лакин гурулушуна көрə истиарə əсил тəшбиһдəн даһа мүрəккəбдир. Белə ки, тəшбиһдə бир əшjа, һадисə мүəjjəн бир əламəтинə көрə башга бир əшjаjа, һадисəjə охшадылыр, онларын арасында мүəjjəн бир охшарлыг тапылыр. Мəсəлəн,

Јердəн аjағыны гуш кими үзүб,
Јај кими дартылыб, ох кими сүзүб,
Јенə өз сүрүнү низамла дүзүб
Баш алыб кедирсəн һаjана чеjран!

парчасында чеjран дүз вə сүр'əтлə гачмаг хүсусиjjəтинə көрə гуша, јаjа, оха бəнзəдилир. Бурада һəм бəнзəjəн (чеjран), һəм дə бəнзəдилəн (гуш, јаj, ох) конкрет шəкилдə көстəрилир вə буларын арасында мүəjjəн охшарлыг јарадылыр.

Əсил һəгигəтдə тəшбиһин тəкмил формасы олан истиарəдə бəнзəjəн вə бəнзəдилəн ачыг шəкилдə өзүнү көстəрмəдиjи үчүн о, нисбəтəн конкретликдəн узагдыр. Чүнки бурада тəрəфлəрин бири иштирак етмир, онун анчаг бир хүсусиjjəти икинчи тəрəфин үзəринə көчүрүлүр. Буну даһа јахшы баша дүшмəк үчүн ашағыдакы парчаны нəзəрдəн кечирəк:

Бу дағлар улу дағлар,
Чешмəли, сулу дағлар,
Бурда бир гəриб өлмүш,
Көj кишнəр, булуд ағлар.

Бурада сон мисра (көj кишнəр, булуд ағлар) əн гүввəтли истиарəдир. Һəмин мисрада көjүн кишнəмəси, булудун ағламасы деjилир. Лакин əсил һəгигəтдə нə көj кишнəмəз, нə дə булуд ағламаз. Кишнəмəк ата, ағламаг исə инсана аид олан хүсусиjjəтдир. Ифадəнин гүввəтлəндирилмəси үчүн атын кишнəмəси илə көjүн курулдамасы вə инсанын ағламасы илə булуддан јағышын јағмасы арасында охшарлыг олдуғуна көрə атын кишнəмəси хүсусиjjəти көjүн, инсанын ағламасы исə булудун үзəринə көчүрүлүр, ат вə инсан сөзлəри ишлəдилмир. Бу јалныз фикир просесиндə, тəһлил-тəркиб заманы ачылыр. Бу чəһəтдəн дə тə'лим просесиндə тəшбиһи шакирдлəрə өjрəтмəдəн истиарəни өjрəтмəк олмаз.

Һəмин синифлəрдə əдəбиjjат нəзəриjjəсиндəн башга мəсəлəлəрин өjрəдилмəси дə белə ардычыллыг тəлəб едир. Мəсəлəн, əдəби гəһрəман һəм епик, һəм лирик, һəм дə драматик əсəрлəрдə олур. Лакин лирик əсəр үзəриндə шакирдлəрə əдəби гəһрəман һаггында мə'лумат вермəк олмаз. Мəктəб тəчрүбəси көстəрир ки, шакирдлəрдə əдəби гəһрəман анлаjышы һаггында тəсəввүр јаратмаг үчүн əн мүнасиб жанр епик жанрдыр. Шакирдлəрдə кичик һəчмли епик əсəр (мəсəлəн, һекаjə) үзəриндə əдəби гəһрəман анлаjышы јаратдыгдан сонра мүсбəт вə мəнфи гəһрəман, гəһрəманын мəһдуд вə зəиф чəһəтлəри, лирик гəһрəман һаггында мə'лумат верилə билəр.

Мүəллим əдəбиjjат нəзəриjjəси мəсəлəлəринин бу ардычыллығына фикир вермəли, програмын сəһвини тəкрар етмəмəли вə ону шакирдлəрə елə өjрəтмəлидир ки, шакирдлəр онун көмəjи илə əсəри идеjа-бəдии чəһəтдəн јахшы тəһлил етмəк вəрдишинə саһиб олсунлар.

Scanned with MOBILE SCANNER

Сурә ӘЛИЈЕВА,
Бакы, 127 нөмрәли бағчанын мүдири.

УШАГ БАҒЧАСЫНЫН БИРИНЧИ КИЧИК ГРУПЛАРЫНДА НИТГ ИНКИШАФЫ МӘШҒӘЛӘЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Узун мүддәт апарылан мүшаһидәләр нәтичәсиндә бөјүк педагог вә методистләр сүбут едирләр ки, ушаглар бағчада ана дилини јахшы өјрәнмәдикдә мәктәбдә охујаркән елмин әсасларыны мәнимсәмәкдә чәтинлик чәкирләр.

Бағчада ишләјән тәрбијәчиләрин мүһүм вәзифәләриндән бири дә ана дили мәшғәләләри васитәсилә ушагларын нитгини инкишаф етдирмәк вә онларын үмуми мәдәни сәвијјәсини јүксәлтмәкдир.

Көркәмли рус педагогу К. Д. Ушински өзүнүн «Доғма сөз» адлы мәшһур әсәриндә ана дилинә јүксәк гијмәт верир. О, гејд едир ки, ушаг мәктәбә гәдәрки дөврдә мәгсәдәујғунлуғу нәзәрә алмадан, тәбиәти мүшаһидә етмәк вә дили өјрәнмәк јолу илә мүһитиндән алдығы тәсәввүрләр вә мүәјјән сөзләрлә таныш олур. Бу мәрһәләдә ушағын идракы чох заман натамам, гејри-дәгиг, бә'зән дә механики олур. Она рәһбәрлик едилмәзсә, онун кәләчәк инкишафында, һәтта јаша долдуғу заманларда белә идракы тәкмилләшмәмиш галар вә ушаг ону әһатә едән дар вә мәһдуд чәрчивәдән кәнара чыха билмәз. Бағча шәраитиндә ушагларын нитг инкишафы бөјүкләрлә мүсаһибәдә, мүхтәлиф нөвлү мәшғәләләрдә инкишаф едир. Тәрбијәчи чалышмалыдыр ки, һәр бир ушаг сәсләри дүзкүн тәләффүз етмәклә, тәмиз данышыг бачарығына малик олсун.

Бә'зән үч јашларында олан ушаглар көрпәликдә өјрәндикләри сөзләри елә о шәкилдә дә ишләдирләр. Мәсәлән, «чөрәк» әвәзинә «пәпә» вә с. кими.

Ушаг бағчасынын ајры-ајры групларында ана дили өјрәдиләркән мүтләг ушагларын јаш хүсусијјәти нәзәрә алынмалыдыр. Бағчанын биринчи кичик груплары үчүн тәртиб олунмуш ашағыдакы конкрет вәзифәләр нәзәрдә тутулмушдур. Бурада ушаға фикрини сәрбәст сөјләјә билмәји, әкәр бир хаһиши варса ону шифаһи олараг ифадә едә билмәји өјрәтмәк, мәшғәлә заманы тәрбијәчијә гулаг асмағы, онун суалларына рәван, доғру вә там чаваб вермәји өјрәтмәк лазымдыр.

Ушагларын лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк саһәсиндә тәхминән ашағыдакы ишләр көрүлмәлидир: әтрафдакы шејләрин ады илә онлары таныш етмәк; һәмин әшјанын рәнки, хүсусијјәт вә кејфијјәти һаггында мә'лумат вермәк, онлары таныдыглары адамларын әмәкләри илә таныш етмәк, мәсәлән, ашпаз хөрәк биширир, нәнә палтар тикир вә с.; ушаглары тәбиәт һадисәләри илә таныш етмәк; мәсәлән, гар әријир, јағыш јағыр, күләк әсир вә с.

Ушагларын нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәк саһәсиндә ашағыдакы ишләр көрүлмәлидир:

1) сөзләрдә вурғулары јерли-јериндә ишләтмәји ушаглара өјрәтмәк лазымдыр; 2) тәрбијәчинин көмәји илә мәзмунча садә вә асан олан нағыллары, һекајәчикләри сөјләјә билмәк; 3) ше'р парчаларыны ајдын вә интонасија илә демәји бачармаг вә с.

Нитг инкишафы мәшғәләләриндә ушагларда сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәк тәрбијә едилмәли, нитг бачарығы инкишаф етдирилмәли, онларла лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк кими чалышмалар апарылмалыдыр.

Ушагларын нитгини инкишаф етдирмәк үчүн башга мәшғәлә нөвләриндән дә истифадә етмәк лазымдыр. Мәсәлән, маһны охумаг вә һәрәкәтли ојунлар да ушагларын сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәләринә хејли көмәк едир. Бундан башга һесаб, рәсм, киллә апарылан иш, ојунчаглары гурашдырмаг вә с. бу кими ишләр үзрә апарылан мәшғәләләрдә лүғәт еһтијатынын зәнкинләшмәсинә вә нитгин тәкмилләшмәсинә көмәк едир.

Кичик групларда мәшғәлә 10—15 дәгигә давам етмәлидир. Бурада мәшғәләләр нә гәдәр рәнкарәнк вә мүхтәлиф оларса, ушаглар да онлара верилән мә'луматы бир о гәдәр јахшы мәнимсәјәрләр.

Кичик групларда ушаглара верилән сualларын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу јашда олан ушаглар чох һәссасдырлар. Она көрә белә ушагларла мәшғәләни әјләнчәли апармаг, онларын диггәтли олмаларына хејли көмәк едир.

Кичик груп ушагларынын нитгини инкишаф етдирмәк үчүн онларла мүхтәлиф нөвлү мәшғәләләр, дидактик вә әјләнчәли ојунлар апармаг лазымдыр. Бу ојунлар јалныз ушаглары садәчә мәшғул етмәк үчүн дејил, белә мәшғәләләр ејни заман-

Scanned with MOBILE SCANNER

да һәмин груплар үчүн нитг инкишафына даир нәзәрдә тутулмуш материалы ушагларa мәнимсәтмәк үчүндүр.

Багчаја јени кәлмиш ушаглар үмумијјәтлә утанчаг олур, аз данышыр, суаллара там чаваб вермәји бачармыр, мәшғәләләрдә пассив иштирак едирләр. Белә һалларда тәрбијәчи көмәкчи суаллардан кениш истифадә етмәлидир.

Мәшғәлә заманы бүтүн ушагларын диггәтини данышан ушағын нитгинә чәлб етмәк лазымдыр. Бу заман бир ушаг шәкил үзрә данышдыгда, дидактик ојун вахты фәалијјәт көстәрдикдә кичик ушаглар диггәтсиз олурлар. Она көрә дә тәрбијәчи бүтүн ушагларын диггәтини данышан ушағын нитгинә чәлб етмәлидир.

Ушаг багчасында нитг инкишафы үзрә мәшғәләләр илк күндән апарылмалыдыр. Бу мәшғәләләр садә вә мәзмунча асан олмалыдыр. Нитг инкишафы үзрә биринчи мәшғәләләрин мәгсәди ушаглары башгаларынын һәјаты илә таныш етмәк, онлары тәрбијәчијә јахынлашдырмаг, онларын севиниб шәнләнмәләринә чалышмаг, ушаглара бирликдә гулаг асмаг, мүшаһидә етмәк вә ојнамағы бачармаг кими вәрдишләр верилир.

Илк мәшғәләләр чох гыса, 5—8 дәгигә олмалыдыр. Бу мәшғәләләрдә тәрбијәчи ушаглара нағыл сөјләмәли, шәкилләр көстәрмәли, онлары ојунчагларла таныш етмәлидир.

Әјани материаллар ушагларын диггәтини мәркәзләшдирмәјә көмәк едир; ушаглар үчүн динләмәји асанлашдырыр.

Илк мәшғәләләрдә тәрбијәчи ушагларын диггәтини ајры-ајры үмуми чавабларa, сәс тәглидләринә чәлб етмәлидир. Бу мәшғәләләрдә тәтбиг олунан ојун үсуллары ушағын марағынын артмасына сәбәб олур.

Белә нүмунәви мәшғәләләрә мисал олмаг үчүн, Бакы шәһәри Октјабр рајону 22 нөмрәли ушаг бағчасынын кичик групунда иш апаран Мәнзәр мүәллимин иш тәчрүбәсини көстәрмәк олар.

Тәрбијәчи А. Шаигин кичик ушаглар үчүн 1956-чы илдә јаздығы «Хоруз» ше'рини ушаглара өјрәтди. Мәрчан, пипик, чан хоруз кими јени сөзләри онлара анлатмаға башлады. Беләликлә, ушағын лүғәт еһтијатына јени сөз дахил етмәјә чалышды.

Тәрбијәчи һәмин ше'ри әввәлчә өзү интонасија илә охуду.

«Ај пипији ган хоруз!
Көзләри мәрчан хоруз!

Сән нә тездән дурурсан,
Гышгырыб банлајырсан.
Гојмајырсан јатмаға.
Ај чаным, мәстан хоруз!».

Мәнзәр мүәллим масанын үстүндәки өртүјү ачыб, ири, рәнкарәнк хоруз ојунчағыны әлинә алараг ушаглара көстәрди.

— Бахын, ушаглар, пипији ган хоруз будур. Сиз хоруз көрмүсүнүзмү? Ким хоруз һаггында бир шеј билирсә, әлини галдырсын. Ушаглар әл галдырыб, бир-бир хоруз һаггында билдикләрини данышырлар. Сонра тәрбијәчи бир нечә ушағы чағырыб, «Хоруз» ше'рини тәкрар етдирир.

Тәрбијәчи нитг инкишафы мәшғәләләриндә шәкилләрдән дә истифадә етмәлидир. Шәкил һаггында көркәмли рус педагогу Ушински дејир ки, ушаг тәбиәти әјанилик тәләб едир. Әкәр ушаға она мә'лум олмајан беш предметин адыны өјрәтсәниз о, узун мүддәт әзијјәт чәксә дә өјрәнә билмәјәчәк. Лакин шәкил үзрә ијирми сөз өјрәтсәниз ушаг ону көјдә гаврајачаг. Сиз ушаға садә бир фикри баша салсаныз о, сизи анламаз; сиз һәмин ушаға мүрәккәб мәзмунлу шәкли баша саларкән о, сизи дәрһал баша дүшәчәкдир. Тәчрүбәдән кечирмәк үчүн сәвијјәчә ејни олан ики ушаға бир һадисә һаггында сөһбәт един. Бирисинә шәкил үзрә, о биринә шәкилсиз. О заман шәклин нә гәдәр гијмәтли олмасы сизә ајдын олар.

Шәкил үзрә мүсаһибәләр кичик јашлы ушағын нитгинин инкишафына хејли көмәк едир.

Шәкилләр ушагларын онлары әһатә едән һәгиги аләм һаггындакы тәсәввүрләрини кенишләндирир вә дәринләшдирир. Ушаглар һәјатда илк дәфә бә'зи һадисәләри шәкил васитәси илә өјрәнирләр.

К. Д. Ушински дејир ки, ушагларын дилини ачмағын ән јахшы васитәси, онлара шәкил көстәрмәкдир. Шәкилләрә бахмаг мәркәзләшмиш диггәтин, мүшаһидәнин, тәфәккүрүн, бәдии зөвгүн инкишафына имкан јарадыр.

Үч јашлы ушаглар аз тәсәввүрә малик олдугларына көрә шәклин сүжети садә олмалыдыр. Бу јашда олан ушаглар үчүн ајры-ајры әшјалары, ев аваданлығыны, һејванлары вә с. тәсвир едән ојунчаглар олмалыдыр. 42 нөмрәли ушаг бағчасынын кичик груп тәрбијәчиси Асја Гукасованын бу саһәдә 19 ил иш стажы вар. О, 42 нөмрәли бағчада 1959-чу илдән ишләјир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Ас'а Гукасова илк күнләрдән садә шәкилләрлә иш апардығындан, онун групунда олан Игор, Света кими гараднимәз ушаглар һазырда шәкил үзрә сәрбәст нағыл едә билирләр.

Професcор Н. И. Красновски «Али синир фәалиjjәтинин физиолокиjасына даир» әсәриндә көстәрир ки, ушаг нитгинин мүәjjәнләшмәси, шәрти әлагәләрин jаранмасы ганунлары әсасында баш верир. Нитг реаксиjасы тәглид етмәк jолу илә әмәлә кәлир вә тәкрарәтмә jолу илә мөһкәмләнир. Нитг реаксиjасынын jаранмасында сәс гавранышы кими ешидилән сөзләрин, һәрәкәт тәкрарынын да бөjүк әһәмиjjәти вардыр.

Ушаг дилинин ән бөjүк тәдгигатчысы проф. А. Н. Гвоздjов да бу фикрин тәрәфдарыдыр.

Сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәнин өjрәнилмәсинә башларкән һәмин групдакы ушагларын дил хүсусиjjәтләри илә һәртәрәфли мәшгул олмаг лазымдыр.

Тәрбиjәчи ушағын дилини мәшғәлә заманы, jахуд һәр ушагла аjрылыгда данышмагла өjрәнир. Мәсәлән, ушаға оjунчагларын, ади ев әшjаларынын, шәкилләрин адыны сөjләмәjи тәклиф едир.

Бакынын Октjабр рајонундакы 22 нөмрәли ушаг бағчасынын кичик групунда ишләjән Мәнзәр мүәллим бу мәгсәдлә ш, ч сәсләринин ушаглара дүзкүн тәләффүз етдирмәк үчүн «Гатар» оjунундан истифадә едир.

Мәшғәләнин кедиши: — Тәрбиjәчи ушаглара «Гатар» оjуну оjнамағы тәклиф етди. Сонра Илгара jашыл вә гырмызы баjраг вериб jол көстәрән вәзифәсини, Бәхтиjара паровоз ролуну тапшырды. Ушаглар jашыл баjраг jухары галхдыгда паровозун далынча һәрәкәт етдиләр. Гатар һәрәкәт етдикчә «Шу-шу-шу-шу», jахуд «Чат-ды, чат-ды, чат-ды» сөзләрини тәләффүз едирләр. Гатар стансиjадан узаглашдыгда әввәлчә, jавашдан «кет-ди, кет-ди» деjилир, сонра исә гатар сүр'әтини артырыр. Гатар стансиjаjа jахынлашдыгда һәрәкәт вә нитг jенидән jавашыjыр. Даjаначагда исә «чат-ды, чат-ды, чат-ды» деjилир.

Паровоз пар бурахыр: «ш-ш-ш» вә «с-с-с».

Белә оjунда тәрбиjәчи «ш» сәсини тәмиз тәләффүз едә билмәjән ушаглары паровоз ролунда чыхыш етдирир.

Мәктәбәгәдәр ушагларын нитгини инкишаф етдирмәjин jолларындан бири дә мүшаһидә апармагдыр. Үч jашлы ушағын луғәти әтраф мүһит һаггындакы тәсәввүрләрин кенишләнмәси әсасында зәнкинләшир. Мүхтәлиф мүшаһидәләр ушаглара доғма тәбиәти баша дүшмәк үчүн мүмкүн олан мәишәт, әмәк вә ичтимаи һәjат һадисәләри һаггында конкрет тәсәввүрләр верир. Бу мүшаһидәләр ушагларын дүнjакөрүшүнү хејли кенишләндирир, көрүлән шеjләр һаггындакы сөһбәтләрдә ушаглар данышыг нитгинә алышырлар. Мүшаһидәләр кичик групда ушаг бағчасынын өзүндә апарылыр. Тәрбиjәчиләр ушаглары, бағчанын отаглары, саһәси вә ишчиләри илә таныш едирләр.

Ушагларын һадисәләр һаггындакы мүшаһидә даирәси тәдричән кенишләнир; онлара бағчанын әтрафындакы шеjләр көстәрилир; күчәдәки автомобилләр, трамваjларын һәрәкәти, jахындакы jени тикинтиләр вә с.

Мүшаһидә тәкрар едилдикдә jенидән вериләчәк, jахуд һәр мәшғәләдә мөһкәмләндириләчәк конкрет луғәт гејд едилмәлидир. Белә мәшғәләләрә Нәриманов раjонундакы Бакы чөрәк трестинин бағчасында чалышан биринчи кичик груп тәрбиjәчиси Раиса Михаjлованын иш тәчрүбәси jахшы нүмунәдир. О, ушаглара мүрачиәт едәрәк деjир: сиз артыг бөjүмүшсүнүз. Тезликлә сәһәр jемәjи вә наһар үчүн сүфрә ачмаға көмәк едәчәксиниз. Биз бу күн хидмәтчи халанын буфетә jығдығы габлара бахачағыг. Көрәк бизим нә кими габымыз вар вә онлар һараjа гоjулмушдур. Сонра тәрбиjәчи буфети ачыр.

— Бахын, рәфләрдә мүхтәлиф габлар гоjулмушдур: финчанлар, нәлбәкиләр, бошгаблар. Бизим Клавдиjа Григорjевна чох сәлигәлидир. О, һәр шеjи өз jеринә дүзмәjи севир. Бу нәдир? Бизим көзәл, көj милли, ағ вә күллү финчанларымыз вар. Бәс финчанлар бизим нәjимизә лазымдыр?

Ушагларын чоху суала там чаваб верәрәк «Биз финчанда чаj ичирик» дедиләр. Тәрбиjәчи jенә «Биз финчанда даһа нә ичирик, ким деjәр?» Наташа аjаға галхараг: «Сүд» деjир; тәрбиjәчи—дүздүр. «Ким деjәр неҹә чаваб вермәк лазымдыр?». Наташа утанараг отурду. Лакин Света һазырчаваб иди; о, «биз финчанда сүд дә ичирик» — деjә там чаваб верди.

— Доғрудур.

Сонра тәрбиjәчи деjиләнләри тәкрар едә-едә финчанлары масанын үстүнә дүзүр.

— Бәс бу нәдир? Нөвбә илә нәлбәки вә гашыглары буфетдән чыхарыр. Ушаглара әшjанын адыны демәjи, харичи көрүнүшүнү тәсвир етмәjи, һарада ишләнмәси һаггында данышмағы тәклиф едир.

—Будур, чаjа лазым олан бүтүн габлар масанын үстүндә-

Scanned with MOBILE SCANNER

дир. Инди гэлин бунларын һамысыны Клавдија Григорјевна хала кими өлигә илә јеринә јығаг.

— Ајкүн, кәл габлары апар. Сән нә көтүрдүн?

— Мән финчан вә гашығы көтүрдүм вә с.

Ушаглар габлары көтүрдүкчә онларын адыны дејиб, нәјә лазым олдуғуну сөјләјирләр. Тәрбијәчи лазым олдугда изаһат да верир вә габларла еһтијатла давранмағын зәрури олдуғу-ну гејд едир.

Мәктәбәгәдәр јашлы ушаглар өзләринин бөјүк емосионал гүввәләри сајәсиндә кичик мәнзумәләри вә халг нағылларыны хүсусилә тез гаврајырлар. Бәдии оху вә тәрбијәчинин нағыл сөјләмәси ушагларын көрүш даирәсини кенишләндирир, онларын нүфуз еһтијатыны зәнкинләшдирир, әхлаги кејфијјәтләринин формалашмасына көмәк едир.

Кичик јашлы ушаглар охуја нисбәтән нағылы даһа чох гаврајырлар. Бу мәгсәдлә кичик групда илин әввәлиндә нағылетмә тез-тез апарылмалыдыр.

Тәрбијәчи нағылын мәтнини јахшы билмәли, орадакы персонажларын һәрәсинин өз сәсини чыхарыб, тәглид етмәји бачармалыдыр. Белә олдугда нағылын сүжети һәм ушаға асан чатар, һәм дә мараглы олар.

Ушаг бағчасынын програмында Азәрбајчан халг нағылларынын, мәзһәкәләрин, еләчә дә мүасир вә классик јазычыларын нағыл вә һекајәләринин охунмасы мәсләһәт көрүлүр.

Бу мәгсәдлә Бакы 22 нөмрәли ушаг бағчасынын тәрбијәчиси Мәнзәр мүәллим «Чил тојуг» нағылыны ушаглара белә сөјләди.

— Бири вар иди, бири јох иди. Бир гоча бабајла нәнә вар иди. Бунларын бир чил тојуглары вар иди. Бир күн чил тојуг бәркдән гаггылдамаға башлады (тәрбијәчи тојугу тәмсил едәрәк ушагларын диггәтини өзүнә чәлб етди).

Нәнә вә баба һинә гачараг чил тојуғун бу күн белә гаггылдамасы илә марагландылар. Тојуг јумуртанын үстүндән дураг кәнара кечди. Гочалар јумуртаја бахдылар, јумурта ади јумурта дејилди. Онун рәнки сары иди.

Нәнә тез тава, јағ һазырлајыб, гајганаг биширмәк истәди. Нәнә јумуртаны вурду, вурду, јумурта сынмады; баба вурду, вурду, јумурта сынмады. Әлдән дүшмүш гочалар отуруб динчләрини алырдылар ки, јумуртанын јанындан кичик бир сичан баласы кечди. О, гујругу илә јумуртаја тохунан кими јумурта дүшүб сынды.

Нәнә ағлады, баба ағлады. Буну көрән чил тојуг гаггылдаја, гаггылдаја деди:

— Баба, нәнә ағламајын, мән сизә јенә јумурта јумуртлајачағам, даһа гызыл јох, ади јумурта.

Мәнзәр мүәллим нағыл әтрафында ушаглара суаллар верәрәк дүзкүн, там чаваб үчүн чалышыр. Сонра бир-ики ушаға өз көмәји илә нағылы сөјләтдирир. Ушаглара мә'лум олмајан сөзләрин мә'насыны дејир вә онлардан чаваб алыр.

Беләликлә, һәм ушагларын нитги инкишаф едир, һәм дә луғәтләринә јени сөзләр дахил олур.

Үч јашлы ушағын нитгинин инкишаф етмәсиндә вә луғәтинин зәнкинләшмәсиндә дидактик ојунлардан да кениш истифадә едилмәлидир.

Тәрбијәчи дидактик материал вә ојунчаглардан истифадә етмәјә дүзкүн рәһбәрлик етсә, ушаг бағчасында тәтбиг олунан дидактик ојунлар педагожи әһәмијјәтә малик ола биләр. Она көрә дә тәрбијәчинин ушаг ојунлары үзәриндәки рәһбәрлији тә'лим-тәрбијә ишинин мүһүм мәсәләләриндән биридир. Тәрбијәчи апардығы групун програмынын дидактик ојунлары олан тәләбини нәзәрдә тутмалы вә бу ојунлары планлашдыраркән, һәмин тәләбләрә риајәт етмәлидир.

Дидактик ојунлар планлашдырыларкән билик вә вәрдишләрин ардычыл олараг ушаглара верилмәси тә'мин едилмәлидир.

Кичик групларда програмын бөлкүсү үзрә дидактик ојунларын кечирилмәсиндә ашағыдакы вәзифәләр нәзәрдә тутулмалыдыр.

Кичик груп ушаглары дидактик ојунларда шејләрин охшајышыны, араларында олан фәргләрини тапмалы вә онлары рәнк, форма, бөјүклүкләринә көрә мүгајисә етмәји өјрәнмәлидирләр. Ушаглар шејләрин мигдарыны вә јерини мүәјјән етмәли, онлары бир нечә әламәтинә көрә тапмалыдырлар. Бүтүн бу мәшғәләләрин кичик групларда олан бағча ушагларынын нитг инкишафында хүсуси ролу вардыр.

Scanned with MOBILE SCANNER

Тәһмасиб ФӘРЗӘЛИЈЕВ,
Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасынын аспиранты.

ЛӘТИФӘ ЖАНРЫНЫН БӘ'ЗИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Азәрбајҹан халг ләтифәләринин маһијјәтини ајдынлашдырмадан әввәл бир мәсәләни — ләтифә сөзүнүн мәншәјини, мә'насыны, етимоложијасыны ајдынлашдырмаг лазым кәлир. Буну билмәдән жанрын вәзифә вә ролуну мүәјјән етмәк чәтиндир.

«Ләтифә» үмумијјәтлә Шәрг халгларынын әдәбијјатында чох ишләнән сөздүр. Ләтифә әрәбҹә — ләтиф сөзүндән әмәлә кәлмишдир ки, бу сөз дә бир чох һалларда «инҹә», «көзәл», «хошакәлән» мә'насыны ифадә едир.

Бир чох Шәрг халглары әдәбијјатында мәзәли, күлмәли, гәрибә әһвалатлара, һәрәкәтләрә, мә'налы вә һикмәтли лаконик сөһбәтләрә дә бә'зән ләтифә дејилмишдир. Азәрбајҹан дилиндә бә'зи һалларда, мәсәлән, ҹидди олмајараг әјләнҹә үчүн, күлмәк үчүн сөјләнилән, лакин мә'налы олан кичик әһвалата ләтифә дејилир. Бә'зән дә халг арасында ләтифәјә чох вахт «мәсәл» дејилир ки, белә һалларда да бу вә јахуд башга бир мүнасибәтлә нағыл едилән кичик вә күлмәли бир әһвалат нәзәрдә тутулур вә ләтифә мә'насыны верир.

Чох вахт данышыг просесиндә «дајан бурада јадыма бир мәсәл дүшдү» вә ја «филанкәс филанкәсә јахшы бир мәсәл чәкди» кими ифадәләр тез-тез ишләдилир. Шүбһәсиз бу ифадәләр, мәһз сөјләнилмиш вә ја сөјләниләҹәк кичик бир әһвалата — ләтифәјә ишарәдир.

Халг ләтифәләринин мәзмун вә бәдии форма хүсусијјәтләринә дәриндән диггәт јетирдикдә бу ләтифәләрдә һәр шејдән әввәл үч үнсүр көрүрүк: инҹә јумор, һикмәтли кәлам вә кәскин иронија. Бә'зи ләтифәләрдә бу үч үнсүр бирләшир, бә'зиләриндә исә бунлардан бири әсас јер тутур. Ашағыдакы мисалларда бу хүсусијјәти көрмәк олур.

Молла бардағы гызына верир вә үзүнә силлә чәкиб дејир: «Көзлә, сындырма һа!».

Гызын күнаһсыз дөјүлдүјүнү вә ағладығыны көрәнләр дејирләр: «Молла, бу күнаһсыз гызы нә үчүн дөјүрсән?» Молла: «Вурдум ки, бардағы сындырмасын. Јохса сындырдыгдан сонра нә етсән јерсиздир» — дејә ҹаваб верир.

Бир күн Тејмурләнк молланы шикара дә'вәт едир. Бир дә бахыр ки, молла әлинин үстүндә бир гарга будур кәлир. Тејмурләнк молланы белә көрәндә күлүб сорушур: «Ај молла, бу гарға нәдир? Јохса, гарға илә шикара кетмәк истәјирсән». Молла: «Нә олар ки?», Тејмур: «Ахы, гарга шикар едә билмәз», Молла: «Едәр, лап јахшысындан едәр. Мән елә гарғалар таныјырам ки, гызылгушдан јахшы шикар едир. Өзү дә гуша нәдир ки, лап адама ҹумурлар».

Кәтирдијимиз бу нүмунәләрдән ајдын көрүнүр ки, биринҹи ләтифәдә тәрбијәјә аид һикмәтли кәлам, икинҹи ләтифәдә исә инсан ганына сусујан һәрбчиләрә гаршы кәскин иронија вардыр.

Мәһз бу хүсусијјәтинә көрә ләтифә бир-биринә јахын олан, јахуд да охшајан мәфһумлары, синонимләри, мәсәлән; зәриф, мәзәли рәвајәт, надир, гәрибә һадисә, тәәҹҹүблү шеј анлајышлары да әһатә етмиш, өз әтрафына топламышдыр.

Бу мәфһумлар да һәрәси өзлүјүндә ләтифә анлајышынын бир хүсусијјәтини, бир ҹәһәтини әкс етдирмишдир.

Ләтифә анлајышы кими ишләдилән вә баша дүшүлән башга мәфһум, даһа дәгиг десәк термин дә мөвҹуддур ки, бу да анекдотдур. Анҹаг бу анлајышлар бир-биринә јахын олсалар да, бир чох һалда бир-бирини әвәз етсәләр дә, бунлар арасында мүәјјән фәргләр вардыр.

Анекдот јунанҹа әјләнҹәли һадисә, күлмәли әһвалат һаггында кичик һека'ә демәкдир.

Анекдот, јахуд анекдотвари һекајәләр вә ја мүәјјән әсәрләрдә олан епизодлар һесаб едилир ки, онларын сүжети күлмәли тәсадүфләр әсасында гурулмуш олсун.

Шифаһи халг әдәбијјатынын бу нөвү вә ја категоријасы иҹтимаи һәјатдакы вә мәишәтдәки јарамаз, күлүнҹ һадисәләри, јениликлә көһнәлик арасында кедән мүбаризәләри, зиддијјәтләри, инҹә бир јумор, мүдрик бир кәлам, кәскин бир иронија үсулу илә лаконик бир шәкилдә әкс етдирир.

Ләтифә жанрында конкретлик, јығҹамлыг, аз сөзлә мә'налы фикир сөјләмәк вә мәгсәдәујғун һәрәкәт етмәк әсас шәртдир. Ләтифәләрдә фикир, әхлаги идеја бә'зән бир сөз, бир һәрәкәт вә тәкҹә бир һадисә илә тамамланыр. Мәсәлән, ики нәфәрин мә'насыз савашдығыны көрән Молла Нәсрәддин ҹәлд бычағыны чыхарыр, ешшәкләрдән биринин үстүндәки дошаб

Scanned with MOBILE SCANNER

тулуғуну бычағы илə јыртыб дејир: «Əкəр сиздə зəррə гəдəр ағыл варса, бу тулуг кими мəним гарным чырылсын».

Молла Нəсрəддин бу һəрəкəти илə һəдəр јерə далашан адамларда эглин, ганачағын чатышмамазлығыны көзлəнилмəз вə агла ујғун олмајан бир һəрəкəт, јə'ни ичи долу олан дошаб тулуғуну чырмаг вə дошабы дағытмагла көстəрир.

Нағыл жанрынын өзүнə мəхсус хүсуси сабит əдəби приjомлары, бəнзəтмəлəри, тəшбиһлəри, тəсвир васитəлəри, башланғычлары, «көјдəн үч алма дүшдү: бири мəним, бири өзүмүн, бири дə нағыл дејəнин» кими əсрлəрдəн бəри кəлəн əн'əнəви сонлуглары вардыр.

Лəтифəлəр исə нағыллардакы бу стандарт əдəби приjомлардан демəк олар ки, тамамилə узагдыр.

Гурулуш, композисија чəһəтдəн лəтифəлəр даһа чох мəнтиги истидлаллары хатырладыр. Онлар да мəнтиги истидлаллар кими əсасəн тезис, антитезис вə нəтичəдəн вə ја сүбутдан ибарəт олурлар. Лəтифəлəрдə ирəли сүрүлəн тезис вə онун əкси олан антитезис нəтичəни доғурур, естетик идеалы сүбута јетирир. Бу нөгтеји-нəзəрдəн тəзад лəтифə жанрынын ме'јарыдыр. Тəзадсыз лəтифə јохдур. Јахшы диггəт етдикдə биз көрүрүк ки, лəтифəлəрдə əввəлчə Молла Нəсрəддинин нөвбəти сəркүзəшти һаггында чох јығчам мə'лумат верилир ки, бу да лəтифəнин бир нөв һазырлыг сəһнəси, експозисијасыдыр. Бундан сонра тезис (објект, субјект вə ја иш һаггында мүһакимə), сонра антитезис (гаршылашдырма, конфликт, јаранан зиддијјəт вə ја мунагишə), нəһајəт нəтичə (играр, инкар, сүбут, тəкзиб) кəлир.

Бу бөлкү принсипи, бə'зи нағылвари характердə олан лəтифəлəр истисна едилəрсə, демəк олар ки, əксəријјəт үчүн характерикдир. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн ики нүмунəјə мүрачиəт едəк.

Молла Нəсрəддин өзүнү чох алим гəлəмə верəн «алимлəрдəн» бири илə мүбаһисə етмəли олур. Молла бу јаланчы алимə бир нечə суал верирсə дə, һеч биринə чаваб ала билмир. Гəзы молланын əлиндə ачиз галдығыны көрүб дејир:

— Сəнə елə суаллар верəрəм ки, ағзыны ачыб данышa билмəзсəн.

— Бујурун көрəк, о һансы суаллардыр ки, мəн она чаваб верə билмəјим.

— Де, көрүм, дүнјанын ортасы һарадыр?

Молла əсасы илə јердə даирə чəкиб деди:

— Бурадыр.

— Бу саат сүбут етмəлисəн.

— Мəнə сүбут олуб. Инанмырсанса бујур өлч.

— Көјдə нə гəдəр улдуз вар?

— Мəним ешшəјимин түкү гəдəр.

— Субут?

— Инанмырсан бу ешшəк, о да улдузлар. Сај бах.

— Мəним саггалымда нə гəдəр түк вар?

— Мəним ешшəјимин гујруғунун түкү гəдəр.

— Јалан данышырсан.

— Јалан нијə данышырам? Бу сəнин саггалын, бу да мəним ешшəјимин гујруғу. Бир түк ондан чəк, бир түк дə бундан, елə ки, дүз кəлмəди, онда данышарыг — дејə молла чаваб верир.

Көрүндүјү кими бу лəтифəдə əввəлчə бир шеј, һадисə вə ја иш һаггында гыса, јə'ни илк анлајыш верилир, мəнтиги термин илə десəк тезис ирəли сүрүлүр. Икинчи һиссəдə, јə'ни биринчинин—тезисин əксинə олан гаршылашдырма, мүгајисə үсулу илə антитезис гојулур, үчүнчү һиссəдə исə нəтичə əлдə едилир.

Белəликлə, лəтифə жанры əсасəн мəнтиги тəфəккүр ганунлары əсасында јаранырь.

Лəтифə жанры бир тəрəфдəн дə шифаһи халг əдəбијјатынын синкрететик нөвүнə хас олан хүсусијјəтлəрə маликдир. Белə ки, о, фолклорун бир сыра нөвлəриндəн, мəсəлəн: нағыллардан, əфсанəлəрдəн, аталар сөзлəриндəн, мəсəллəрдəн вə с.-дəн истифадə едир. Белəликлə, лəтифə шифаһи халг əдəбијјатынын мүхтəлиф нөвлəринин мүнасиб формаларыны өзүндə бирлəшдирəн вə əкс етдирəн мүрəккəб бир тəркибə малик олур.

Мəһз буна көрəдир ки, чох вахт лəтифəлəр аталар сөзлəриндəн вə зəрби-мəсəллəрдəн вə əксинə аталар сөзлəри вə зəрби-мəсəллəр дə лəтифəлəрдəн јараныр. Лəтифəлəрдəн əмəлə кəлəн аталар сөзлəри вə мəсəллəр лəтифəнин мəтниндəн чыхан нəтичəдəн ибарəт олур. Башга сөзлə, лəтифəнин сонлуғу афоризм кими јекунлашыр, јə'ни аталар сөзү вə зəрби-мəсəлə чеврилир.

Азəрбајчан фолклорунда лəтифəлəрдəн јаранан вə мүстəгил шəкилдə аталар сөзлəри вə зəрби-мəсəллəр кими ишлəнəн афоризмлəр кифајəт гəдəр вардыр. Мəсəлəн, мə'лумдур ки, «сəн чалдын», «кишинин сөзү бир олар», «бəлкə јолум ағачдан о'јана дүшдү», «ијнəнин сапыны дүјүнлə, сонра пешиман олма-

Scanned with MOBILE SCANNER

јасан» вә с. кими ифадәләр ләтифәләрдән кәлир. Бә'зән дә әксинә «Күн кәләр дәмир гапынын да тахта гапы'а нишн дүшәр», «Данышмаг күмүшдүр, данышмамаг гызылдыр», «Досту, әли ашағы олдугда јахшы танымаг олар» вә с. аталар сөзләри вә зәрби-мәсәлләрдән ләтифәләр јаранмышдыр.

Бә'зән аталар сөзү вә мәсәлләр ләтифәләрдә верилән һадисә вә ја әһвалатын нәтичәләриндән ибарәт олур.

«Бир күн Молла Нәсрәддин шәһәрә кетмәјә һазырлашаркән һәрә она бир шеј алмасыны тапшырыр, лакин һеч кәс пул вермир. Бу һалда бир ушаг моллаја бир аббасы вериб бир түтәк алмасыны хаһиш едир. Молла пулу алыб: «Бала, сән түтәји чалдын» дејир».

Бу ләтифәнин нәтичәсиндә, «Сән чалдын» мәсәли јарадылмышдыр. Јахуд: Молланын гызы әрә кедир. Кәлин апарыланда чамаат моллаја:

—Молла, гыза хејир-дуа вер! Бәлкә тапшырығын задын вар —дејир.

Молла гызын јанына кәлиб гулағына пычылдајыр:

—Гызым, јадында галсын, тикиш тикәндә сапын учуну дүјүнлә, јохса сап чыхар ијнә галар әлиндә».

Һәмин ләтифәдән «Ијнәнин сапыны дүјүнлә, сонра пешиман оларсан» шәклиндә мәсәл дүзәлдилмишдир. Молла Нәсрәддин ләтифәләри ичәрисиндә аталар сөзләриндән истифадә едилмиш, башга чүр десәк, өз сүжетини аталар сөзү әтрафында гурмуш ләтифәләрә дә тәсадүф едилир.

Чејнәдији саггызы бурнуна јапышдыран молла өзүнә белә бәраәт газандырыр:

— Кишинин малы көзүнүн габағында кәрәк вә ја: јашынын он ил бундан габаг да, инди дә гырх олдуғуну сөјләјән молла:—Кишинин сөзү бир олар,—дејир.

Бә'зән ләтифә әфсанә (лекенда) илә гарышдырылыр. Бир гәдәр ајдын десәк ләтифә әфсанә вә ја рәвајәт кими баша дүшүлүр. Ләтифәләри рәвајәт—әфсанә илә гарышдырмаг доғру дејилдир.

Рәвајәт вә әфсанә бир-бири илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Икинчи истәр-истәмәз биринчини доғурур, даһа ајдын десәк һәр бир әфсанә өзү һаггында рә'ј, јә'ни рәвајәт јарадыр.

Әфсанә — лекенда вә рәвајәт ләтифәләрдән ајрылса да бунлар арасында олан рабитәни, әлагәни дә инкар етмәк олмаз. Белә ки, ләтифәләрдә әфсанә вә рәвајәт үнсүрләриндән кениш истифадә едилмиш вә едилмәкдәдир. Ајдын мәсәләдир ки, әфсанә вә рәвајәтләр билаваситә мүәјјән бир дөврүн вә ја тарихән мәшһур адамларын һәјатындан көтүрүлмүш, лакин јазыја алынмамыш, кениш күтләјә мә'лум олмајан мә'луматлар әсасында јаранмышдыр. Мәһз буна көрәдир ки, Шәргдә кениш јајылмыш белә әфсанә вә рәвајәтләрин чоху Искәндәр, Әнуширәван, Һарун-әр-Рәшид, Тејмурләнк вә башга һәм тарихи, һәм дә әфсанәви сималарла әлагәдардыр. Демәли, ләтифә жанры јери кәлдикчә әфсанә вә рәвајәтләрдән истифадә едир, лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, ләтифә, әфсанә вә рәвајәтләрдән ибарәтдир.

Үмумијјәтлә, ләтифә шәхсијјәти (гәһрәманы) әвәзетмә, дәјишмә хүсусијјәтинә малик олан жанрдыр. Јә'ни онлар өз мүәллифләрини асанлыгла дәјишдирмәк хүсусијјәтинә маликдирләр. Мәсәлән, Мөвланә Шәрафәддин бир күн мәсчидин гапысындан кечәркән бир кишинин ити дөјүб мәсчиддән говдуғуну көрдүкдә сорушур:

— Ити нә үчүн дөјүрсән?

— Көрмүрсән мәсчидә кедиб?!

— Ағлы јохдур, ганмыр, она көрә... — дејә, Шәрафәддин чаваб вермишди.

Мөвланә Шәрафәддинин бу кәламы халг арасында инди Молла Нәсрәддин ады илә мә'лумдур.

Ләтифә мүәллифләринин сабит олмамасы, јә'ни ләтифәләрдә автор дәјишмәси бу жанра хас олан әламәтләрдәндир.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, әксәр ләтифәләрин, о чүмләдән Молла Нәсрәддин ады илә бағлы олан ләтифәләрин чоху Азәрбајчанын бә'зи шәһәр вә кәндләриндә јерли халг тәрәфиндән өзләринин белә «ләтифә гәһрәманларынын» адлары илә бағланылыб сөјләнилир.

Мүәллифи бәлли олмајан, киминсә башына кәлән бир әһвалат кими данышылан ләтифәләр исә ән чох мүасир, даһа дәгиг, сон дөврләрдә јаранан ләтифәләрдир. Бу ләтифәләрин әсасында капитализм чәмијјәти, онун дүнјабахышы, һәјат тәрзи, мә'нәви һәјаты вә халгын она гаршы апардығы барышмаз мүбаризә дурур. Белә ләтифәләр әксәр һалларда «сатира вә јумор» рубрикасы—сәрлөвһәси алтында гәзет вә журнал сәһифәләриндә дәрч олунмуш вә инди дә дәрч едилмәкдәдир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Фазил МӘҺӘРРӘМОВ,
Салјан шәһәр Низами адына 2 нөмрәли орта мәктәбин дәрс һиссә мүдири.

ВАСИТӘСИЗ НИТГИ НЕЧӘ ТӘДРИС ЕДИРӘМ

Савадлы јазы нөгтеји-нәзәриндән васитәсиз нитги билмәјин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Лакин бә'зи шакирдләр чох вахт васитәсиз нитгин ганунларыны јахшы билмир вә бу саһәдә сәһвләр бурахырлар. Буна көрә дә мән васитәсиз нитгин тәдрисинә вә онун ганунларыны шакирдләрә дәриндән мәнимсәтмәјә хүсуси диггәт едирәм. Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (II һиссә) китабында васитәсиз нитгә аид верилмиш материал бир гәдәр схематикдир, васитәсиз нитгин әсас әмәли чәһәтини әһатә етмир вә бу мөвзунун шакирдләр тәрәфиндән шүурлу сурәтдә мәнимсәнилмәси, һәјата тәтбиг едилмәси үчүн кифајәтләндиричи дејилдир. Бурада ән бөјүк нөгсан чәһәт ондан ибарәтдир ки, бүтүн материал дырнаглар арасында верилмишдир, бу да мүасир јазы гајдаларымызла, китаб вә гәзет дили илә ујғун кәлмир.

Буна көрә дә мән бир нечә иллик тәчрүбәдән сонра васитәсиз нитги јени гајдада тәдрис етмәјә башламышам ки, бу мәгаләдә һәмин гајдалардан данышмаг истәјирәм.

Мүасир дилимиздә нәшр олунан китаб вә гәзет материалларына нәзәр салдыгда мә'лум олур ки, васитәсиз нитг материаллары јазыда ики чүр верилир: 1) дырнаг арасында јазыланлар; 2) тәзә сәтирдән тире чәкилиб јазыланлар, дырнагсыз јазыланлар.

Бунунла әлагәдар олараг мән дә васитәсиз нитги дырнаг арасында јазыланлар вә дырнагсыз јазыланлар дејә, ики група бөлмүшәм. Биринчи дәрсдә нитгин нөвләриндән мә'лумат вериб, васитәсиз нитгин тә'рифини сөјләјирәм, сонра ушаглара мә'лумат вериб дејирәм ки, башгасынын сөзләри һеч бир дәјишиклик едилмәдән мисал кәтирилирсә, дырнаг арасында јазылар. јазы заманы мүәјјән шәхсләр арасындакы данышығы ифадә едәндә, васитәсиз нитг дырнаг арасында јазылмаз, тире

ишарәси гојулар вә мүхтәлиф дургу ишарәләриндән истифадә олунар.

Сонра мәним диггәт јетирдијим әсас мүһүм саһә мүәллифин сөзләри илә васитәсиз нитгин фәрги вә буиларын бир-бириндән сечилмәсидир. Чүнки мүәллифин сөзләри вә васитәсиз нитг ифадәләри бурада чох ишләнир, әкәр шакирдләр бу ифадәләри бир-бириндән сечә билмирсә, танымырса, онда бизим вердијимиз мә'луматларын һеч бир әмәли әһәмијјәти олмајачаг вә ушагларымыз чәтинлик чәкәчәкләр. Мүәллифин сөзләрилә васитәсиз нитгин фәргини ушаглара мөһкәм өјрәдәндән вә бунлары танытдандан сонра ушаглара ашағыдакы гајдалары јаздырыр вә һәр гајдаја аид чохлу чалышмалар апарырам вә онлары мөһкәмләндиририрәм, (ону да дејим ки, мән башга мөвзулардан 3—4 саат кәсиб васитәсиз нитгин тәдрисинә верирәм).

I. Әкәр биз фикримизи сүбут етмәк үчүн һәр һансы бир мүәллифдән мисал (ситат) кәтирсәк вә ја һәр һансы әдәбисијаси-елми парчадан бу иш үчүн мисал кими истифадә етсәк, онда васитәсиз нитг дырнаг арасында јазылар. Бу заман мүәллифин сөзләриндән сонра ики нөгтә гојулур, дырнаг ачылыр вә биринчи сөзүн илк һәрфи бөјүк јазылыр.

Мәсәлән, биз китаб охумағын бөјүк әһәмијјәти һаггында данышыб өз фикримизи гүввәтләндирмәк вә әсасландырмаг үчүн даһи пролетар јазычысы А. М. Горкидән белә бир мисал (ситат) кәтиририк: «Мән ән јахшы чәһәтләрим үчүн китаба борчлујам».

Јахуд елми-атеизм тәблиғаты апаран натиг өз фикрини даһа да гүввәтләндирмәк вә сүбута јетирмәк үчүн бөјүк драматургумуз Ахундовдан белә бир мисал (ситат) кәтирир: «Мән бүтүн динләри пуч вә әфсанә һесаб едирәм».

Бунун үзәриндә бир саат чалышма апарыб мөһкәмләндирирәм, сонра әдәби-бәдии-елми-сијаси материаллардан мисаллар (ситатлар) кәтирмәк үзәриндә иш апарырам вә гејд едирәм ки, бурада да мүәллифин сөзләриндән сонра ики нөгтә гојулур, дырнаг ачылыр вә илк һәрфи бөјүк олмагла васитәсиз нитг јазылыр.

Мәсәлән: 1) «Сов.ИКП МК феврал пленумунун бүтүн иши партијанын XXII гурултајынын гәрарларынын, Сов.ИКП Програмынын јеринә јетирилмәсинә, игтисадијјатымызын даһа да јүксәлдилмәсинә... јөнәлдилмишдир». 2) Әдәбијјатшүнаслыг вә онун шө'бәләри һаггындакы мә'луматдан белә бир парчаны мисал кәтиририк: «Әдәбијјат һаггында елмә әдәбијјатшүнас-

Scanned with MOBILE SCANNER

лыг дејилир. Әдәбијјатшүнаслыг үч әсас шө'бәјә ајрылыр: әдәбијјат нәзәријјәси, әдәбијјат тарихи вә әдәби тәнгид». 3) Һәр һансы бәдии әдәбијјатдан мүәјјән бир парчаны мисал кәтиририк вә ону јазыја көчүрүрүк. «Капитан Рәсуловда әсил милис ишчисинә хас олан чох гәрибә бир хасијјәт варды. О, узун илләр боју өз мүшаһидәсини мәшг етдирмәк вә кечәләр јухусуз галыб бу вә ја башга һадисәни дәриндән тәһлил етмәк саһәсиндә бөјүк тәчрүбә әлдә етмиш, чәмијјәтә зидд олан түфејли үнсүрләри илк нәзәрдә тәмиз гәлбли адамлардан ајырмағы өјрәнмишди». («Брилјант мәсәләси», сәһ. 136).

Мән бу чалышмалар заманы ушаглара башга мәнбәләрдән мисал кәтирмәк гајдасыны өјрәдир вә онлары бу ишә һазырлајырам. Һәм дә өјрәдирәм ки, васитәсиз нитгин ахырында интонасијадан асылы олараг дурғу ишарәси гојулур, сонра исә дырнаг бағланыр.

II. Һәр һансы бир шәхсин вә ја бәдии әсәрдәки гәһрәманын дүшүнчәләрини вә үрәјиндән кечән фикирләрини јазыја көчүрсәк, бурада да мүәллифин сөзләриндән сонра ики нөгтә гојулар, дырнаг ачылар вә баш һәрфи бөјүк олмагла васитәсиз нитг јазылар, интонасијаја ујғун олараг дурғу ишарәси гојулар вә дырнаг бағланар.

Мәсәлән, Рәсулов телефон дәстәјини јеринә гојуб хәјала далды: «Көрәсән Јәдулла инди һарададыр? О, Бакыја гајытмышмы? Нә үчүн Һәлимә Әлаға гызы мәндә шүбһә ојадыр? Бәлкә мүхбир Дадашовун евинин оғурланмасында Јәдулланын да бармағы вардыр!». («Брилјант мәсәләси», сәһ. 115).

Бунлары јада салдыгча дүшүнүрдүм: «Оғул, дүнјада һеч бир кәрәксиз битки, кәрәксиз һејван јохдур. Һәр шејин һәм хејирли, һәм дә зәрәрли чәһәтләри вар». («Ушаглара һәдијјә», сәһ. 244).

Бу чүр мисаллар кәтирмәклә чалышмалар апарыр вә дырнаг арасында јазылан васитәсиз нитгин орфографијасына аид биликләри мөһкәмләдирәм.

Бу гајдалары мөһкәм өјрәдәндән сонра васитәсиз нитгин јазылышынын икинчи һиссәсинә кечирәм. Бу да мүәллифин сөзләри илә васитәсиз нитгин тире илә ајрылмасы, васитәсиз нитгин мүәллифин сөзләрилә гырылмасы вә онун мүхтәлиф јерләрдә кәлмәсидир. Мән ушаглары баша салырам ки, бу заман биз мисал кәтиририк, өз јазымызда мүәјјән бир һадисәни, чанлы данышығы тәсвир едирик. Она көрә дә бурада даһа дырнаглар иштирак етмир, тире, веркүл вә «дејә», «деди» сөзләри иштирак едир. Әввәлләрдә олдуғу кими, јенә дә гејд

едирәм ки, васитәсиз нитгин ахырында интонасијадан асылы олараг дурғу ишарәси гојулур.

Бу һиссәни мән дәрсликдән истифадә едәрәк, јери кәлдикчә ондан кәнара чыхыб муасир әдәби дил вә јазы формаларына ујғун олараг «Васитәсиз нитгин чүмләдә јери вә дурғу ишарәләри» ады алтында тәдрис едирәм. Бу ишә башламамышдан мән јенә дә мүәллифин сөзләрилә васитәсиз нитгин фәргини јада салырам вә ушаглара хатырладырам ки, бурада мәсәлә бунларын фәргиндә вә бир-бириндән сечилмәсиндәдир. Әкәр сиз васитәсиз нитглә мүәллифин сөзләрини танысаныз, онлары фәргләндирсәниз, һеч бир чәтинлик чәкмәдән дурғу ишарәләрини гојачаг, һеч бир сәһвә јол вермәјәчәксиниз. Әкәр бунлары танымасаныз зәһмәтиниз һеч бир нәтичә вермәјәчәкдир. Сонра һиссә-һиссә ашағыдакы мә'луматлары верирәм:

1. Васитәсиз нитг мүәллифин сөзләриндән сонра кәлир. Бу заман мүәллифин сөзү абзасдан јазылыр, ахырында гоша нөгтә гојулур вә тәзә сәтирдән башланғычы абзасдан олмагла тире чәкилир вә васитәсиз нитг јазылыр. Васитәсиз нитгин илк һәрфи бөјүк олур. Мәсәлән, Фәлакәтдән хилас оландан сонра ат Гошара деди:

— Инди мәндән нә истәјирсән истә.

Гошар атын үзүнә мәлул-мәлул бахыб сорушду:

— Јохса мәни бурада тәк гојуб кетмәк истәјирсән! («Ушаглара һәдијјә», сәһ. 74).

Бурада мән ики чәһәти хүсуси гејд едирәм: биринчиси, васитәсиз нитг һарада гуртарса, галан јер ағ бурахылыр, һеч бир шеј јазылмаз, јени нә кәлсә тәзә сәтирдән вә абзасдан јазылыр; икинчиси, чүмләдә ишләнән һәр «деди», «гејд етди», «сорушду» вә с. фе'лләриндән сонра гоша нөгтә гојулмаз. Әкәр «деди» сөзүндән сонра һәгигәтән дејилмиш бир фикир оларса, онда гоша нөгтә гојулур вә јени сәтирдән абзасдан тире чәкилир вә васитәсиз нитг јазылыр, бу заман тамамлыг будаг чүмләси мејдана кәлир. Јох, әксинә, «деди» сөзүндән сонра јени фикир кәлмәсә, онда ахырда нөгтә вә ја башга дурғу ишарәси гојулар. Мәсәлән, бу сөзү бизә Әли деди. Адил синиф рәһбәринин дедикләрини блокнота гејд етди. Бу чәһәт ушагларымызын ән чох сәһв бурахдыглары саһәләр, онларын чоху елә «деди» сөзүнә раст кәлән кими фәргинә вармадан гоша нөгтә гојурлар, ја да васитәсиз нитгдән сонра һәмин сәтирдән сөз јазырлар. Дәрсликдә дә бу чүр изаһат јохдур.

Јухарыдакы кими изаһат верәндән, чалышма апарыб би-

Scanned with MOBILE SCANNER

ликләри мөһкәмләдәндән сонра, һәр шеј өз гајдасы илә кедир, ушаглар даһа сәһв етмирләр.

2. Васитәсиз нитг мүәллифин сөзләриндән әввәл кәлир. Бу заман абзасдан тире чәкилир, баш һәрфи бөјүк олан васитәсиз нитг јазылыр, ахырында интонасијадан асылы олараг дургу ишарәси гојулур, веркүл атылыр, тире чәкилир вә «дејә» сөзү әлавә олунмагла мүәллифин сөзләри јазылыр. Буну даһа јахшы мәнимсәтмәк үчүн 1-чи гајдада вердијимиз мисаллардан истифадә едиб һәмин гајданы мөһкәмләндиририк, мүгајисә едиб, ахырда башга мисаллар веририк. Мәсәлән:

— Инди мәндән нә истәјирсән истә, — дејә фәлакәтдән хилас оландан сонра ат Гошара мүрачиәт етди.

— Јохса мәни бурада тәк гојуб кетмәк истәјирсән? — дејә Гошар атын үзүнә бахыб мәлул-мәлул сорушурду.

Бунлары мүгајисә едәндән сонра ушаглара чохлу мисаллар сөјләдир вә бә'зиләрини јаздырырам.

— Ким дәрсә евдә һазырлашса, о јахшы гијмәтләр алачагдыр,—дејә синиф рәһбәри гејд етди.

— Дүнјада космоса илк јол ачан ким олмушдур?—дејә мүәллим ушаглардан сорушду.

Бурада мән ушаглары баша салырам ки, әкәр васитәсиз нитг интонасијаја көрә суал, нида вә әмр чүмләләриндән ибарәт олса, онун ахырында суал вә нида ишарәләри гојулса, суал вә нида ишарәләриндән сонра тире чәкиләр, «дејә» сөзү вә мүәллифин галан сөзләри јазылар. Мүгајисә едирик:

— Догма Коммунист Партијасына ешг олсун!—дејә нумајишчиләрдән бири учадан сәсләнди.

—Азәрбајчан совет драматуркијасынын баниси кимдир?—дејә мүәллим синфә мүрачиәт етди.

Бу гајданы даһа јахшы мөһкәмләтмәк мәгсәди илә каһ мүәллифин сөзләрини васитәсиз нитгдән сонра веририк, каһ да әксинә едирик. Бу чүр мүгајисәләр ушаглары даһа да фәаллашдырыр, онлар дәрси даһа јахшы баша дүшүрләр, дүзкүн јазырлар вә демәк олар ки, сәһв етмирләр. Јенә тәкрар едирәм: мүәллим васитәсиз нитглә мүәллифин сөзләринин фәргини билмәләрини ушаглардан тәләб етмәлидир, јохса бу гәдәр изаһатдан һеч бир шеј чыхмаз. Кәрәк ушаг мүәллифин сөзү илә васитәсиз нитги танысын ки, дургу ишарәләрини јерли-јериндә гоја билсин.

3. Васитәсиз нитг мүәллифин сөзләрилә гырылыр. Бу заман мүәллифин сөзләри узун бир чүмләдән вә ја бир кәлмәдән

ибарәт ола биләр. Белә оланда мүәллифин ортаја дахил олмуш сөзләриндән әввәл дә, ахырда да веркүл, тире гојулур, васитәсиз нитг давам етдирилир. Мәсәлән:

— Мараглыдыр!—дејә капитан Рәсулов дилләнди.—Мән һеч билмирдим. Мүәллим синфә дахил олуб:

— Ушаглар, бу күн Ленинин һејкәли әтрафындакы күлләри суламаг үчүн бизим синиф көләчәкдир,—деди—һазырлашын јола дүшүрүк.

Мән бурада гејд едирәм ки, әкәр васитәсиз нитги гыран вә ортаја дахил олан мүәллиф сөзүнүн ахырында веркүл гојулуб тире чәкилсә, онда васитәсиз нитгин галан һиссәси кичик һәрфлә јазылачаг. Мәсәлән:

— Ола билмәз ки, јолдаш мүдир?—дејә Рәсулов е'тираз етди.—Хаһиш едирәм јахшы-јахшы фикирләшин, мүһәндисләрин учот вәрәгәләрини јохлајын.

4. Васитәсиз нитг ики шәхсин арасында кедән мүсаһибәдән ибарәт олур, васитәсиз нитг диалоглар шәклиндә верилир. Бу заман биринчи данышан шәхсин сөзләриндән әввәл мүәллифин сөзләри ола биләр, јахуд да һеч мүәллифин сөзү олмаз, елә бирдән-бирә васитәсиз нитг башлајыр. Бу вәзијјәтдә башлангычы абзасдан олмагла васитәсиз нитг башлајыр вә интонасијадан асылы олараг ахырда дургу ишарәси гојулур. Васитәсиз нитг һарада гуртарса, галан јер бош бурахылыр, һеч бир шеј јазылмаз, икинчи шәхсин чавабы јени сәтирдән, башлангычы абзасдан олмагла тире чәкилиб јазылар. Мәсәлән:

Мајор Әзимов он доггуз—гырх беш нөмрәли телефона зәнк вуруб сорушду:

— Милис идарәсинә сиз зәнк вурмушсунуз?
— Бәли.
— Кимин евинә огру кәлиб?
— Гоншумузун. Гапы бир јашајырыг. О, е'замијјәтә кедиб.
— Ады нәдир?
— Һүсејн Дадашов.
— Һарада ишләјир.
— Гәзет мүхбиридир.
— Јахшы, көзләјин, бу дәгигә кәлирик.

Нәһајәт, мән «Илк сынаг» мөвзусунда имла, «Шаирин јадикары», «Чобанын мәсләһәти» мөвзуларында ифадә јазы вердим вә васитәсиз нитгә аид јүксәк мүвәффәгијјәт әлдә етдим.

5653—Б

Scanned with MOBILE SCANNER

Х. МӘММӘДОВ,
Нахчыван рајону, Вајхыр кәнд
сәккизиллик мәктәбинин мүәллими.

ИКИНЧИ СИНИФДӘ ШӘКИЛ ҮЗРӘ ИНША ЈАЗЫЛАРЫ НЕЧӘ АПАРЫРАМ

Ибтидаи мәктәбин бүтүн синифләриндә инша јазылар апарылыр. Амма бу јазылар синифдән-синифә тәдричән мүрәккәбләшир. Иншанын мүхтәлиф нөвләри вардыр: шәкил үзрә, екскурсија вә мүшаһидәләр үзрә, мүстәгил сечилмиш мөвзулар үзрә, әмәли јазылар вә с.

Шакирд нә гәдәр зәнкин сөз еһтијатына малик оларса, ондан нә гәдәр сәрбәст истифадә етмәји, чүмлә гурмағы бачарарса, өз фикрини о гәдәр сәрбәст вә дәгиг ифадә едә биләр. Шакирдләрдә бу вәрдиши инкишаф етдирмәк үчүн шәкил үзрә иншалардан даһа чох истифадә етмәк зәруридир.

Бу кичик мәгаләмдә шәкил үзрә иншаларын апарылмасындан данышачағам.

Мән бу инша јазылар үчүн лазым олан рәнкли шәкилләрин бә'зисини ишин әввәлиндән әлдә едирәм. Бундан әлавә һәм дә икинчи синиф үчүн тәртиб едилмиш «Ана дили» вә «Азәрбајчан дили» дәрсликләриндә верилмиш шәкилләрдән јери кәлдикчә истифадә едирәм. «Ана дили» китабынын 21-чи сәһифәсиндә олан рәнкли шәкил үзрә инша јазы ишини ашағыдакы гајдада апарырам.

Бүтүн шакирдләрә тапшырырам ки, ана дили китабларынызы ачын, 21-чи сәһифәдә олан рәнкли шәклә диггәтлә бахын. Шакирдләр бир нечә дәгигә шәклә диггәтлә бахырлар. Бундан сонра шакирдләр суалларын көмәји илә әввәлчә шәклин мәзмунуна ујғун башлыг сечирләр. Мәсәлән, «Алма бағында», «Алма топланышы», «Алма јығымы», «Колхозун алма бағында» вә с. Шакирдләр бу чүр башлыглар сөјләјирләр. Шәклин мәзмунуна даһа ујғун олан «Колхозун алма бағында» башлығыны јазы тахтасында јазырам вә суалларын көмәји илә шәклин мәзмунуну дәгигләшдирирәм.

М.—Ушаглар, шәкилдә һараны көрүрсүнүз?

Ш.—Шәкилдә колхозун алма бағыны көрүрүк.

М.—Орада кимләри көрүрсүнүз?

Ш.—Шәкилдә колхозчулары көрүрүк.

М.—Шәкилдә даһа кимләри көрүрсүнүз?

Ш.—Шәкилдә ушаглары көрүрүк (шакирдләрә ад веририк).

М.—Колхозчулар нә едирләр?

Ш.—Колхозчулар алма дәрирләр.

М.—Алманы нечә дәрирләр?

Ш.—Колхозчулар нәрдивана чыхараг алмалары дәрирләр.

М.—Ушаглар нә едирләр?

Ш.—Ушаглар сәбәтдә алма дашыјырлар.

М.—Алманы нәјә јығырлар?

Ш.—Колхозчулар алманы јешикләрә јығырлар.

М.—Алма илә долу јешикләри һарада чәкирләр?

Ш.—Долу јешикләри тәрәзидә чәкирләр.

Беләликлә, бу һазырлыгдан сонра јазы ишинин планыны јазы тахтасына гејд едирәм. Планын суаллары әсасында шәклин мәзмунуну шакирдләрә данышдырырам. Бундан сонра шакирдләр јазмаға башлајырлар.

Дәрс илинин биринчи јарысында планы суал шәклиндә јаздырырам. Шакирдләрдә тәдричән инша јазы вәрдиши јарандыгча иши бир гәдәр мүрәккәбләшдирирәм. Дәрс илинин икинчи јарысындан башлајараг, шакирдләрә план үзрә башлыглара әсасән инша јаздырырам.

Һәмишә чалышырам ки, јазы ишләрини синифдә тәһлил едим. Јазы ишләринин синифдә тәһлили шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрүнү, нитгини инкишаф етдирир, онларын диггәтини тәрбијә едир. Синифдә јахшы ишин охунмасына даһа чох диггәт јетирирәм. Һәр дәфә јени бир шакирдин јазысыны охујурам. Тәһлилдән сонра дәфтәрләри шакирдләрә пајлајырам.

Шакирдләр диггәтлә өз јазыларыны охујурлар. Мүәллим тәрәфиндән дүзәлдиләнләрә бахыр, һәр бир дүзәлиши ајдынлашдырмаға чалышыр, тәһлилә әсасән дүзәлиш апарырлар.

Агаһүсеји ҺАЧЫАҒАЗАДӘ,
Астраханбазар рајону, Пришиб
онбириллик мәктәбинин дил-әдәбијјат
мүәллими.

ШАКИРДЛӘРИН ШИФАҺИ НИТГИНИН ИНКИШАФЫНДА СИНОНИМ СӨЗЛӘРИН ЈЕРИ

Дил вә әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин әксәријјәти китаб чүмләләриндән кәнара чыхмадан өз фикирләрини ифадә етмәјә чалышырлар. Мә'лумдур ки, дәрсликдә һәр бир әдәби образ һаггында әтрафлы вә кениш мә'лумат верилмир. Бу, мүмкүн дә дејил. Она көрә шакирд өз фикрини долғун, биткин, үслуб вә грамматик чәһәтдән тамамланмыш чүмләләрлә ифадә етмәкдә ачиз галыр. Бу һал шакирддә кетдикчә бәркијир, онун шифаһи нитги зәиф инкишаф едир. Бу хошакәлмәз вәзијјәти арадан галдырмаг үчүн мүәллим шакирдин шифаһи нитгиндә олан гүсурларыны диггәтлә изләмәли вә өјрәнмәлидир.

Шакирдләрин шифаһи нитгиндә олан гүсурлар мүхтәлифдир. Мәсәлән, «Севил» пјесиндәки һадисәләр ингилабдан әввәл вә ингилабдан сонракы дөврләрдә чәрәјан едир» чүмләсини шакирд ашағыдакы шәкилдә гаврајыр:

— Әдиб «Севил» пјесини ингилабдан әввәл вә ингилабдан сонра јазмышдыр.

Бурада шакирдин нөгсаны нәдән ибарәтдир? Мән өз тәчрүбәмә, мүшаһидәләримә әсасланараг, белә гәрара кәлирәм ки, шакирд «һадисә», «дөвр», «чәрәјан едир», «әһатә едир» кими сөз вә ифадәләри физика, тарих, чоғрафија дәрсләриндә ешитсә дә, онларын чүмлә ичәрисиндә, хүсусилә бәдии әдәбијјатдакы јерини дүрүст мүәјјәнләшдирмәмишдир. Она көрә дә шакирдләрин ајдын, долғун, үслуб вә грамматик чәһәтдән дүзкүн чүмләләр гурмасы үчүн ашағыдакы шәртләри мән зәрури һесаб едирәм:

1. Биринчи нөвбәдә зәнкин лүғәт еһтијатына малик олмаг, һәм дә бу лүғәт еһтијатындан сәмәрәли истифадә етмәк.

2. Дил вә әдәбијјат дәрсләриндә лүғәт үзәриндә иш апаран заман сөзләрин лүғәти вә мәчази мә'нада ишләнмәсини ша-

кирдин билик сәвијјәсинә ујғун шәкилдә изаһ етмәк вә шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг.

Мән инчәсәнәтин бир нөвү олан әдәбијјатын дәгиг елмләрдән олан фәргини ајдынлашдырмаг үчүн ашағыдакы чүмләләри тахтаја јаздырырам:

1. Харичи сијасәтдә Совет һөкумәти үстүнлүк тәшкил едир.

2. Биз харичи сијасәтдә мүвәффәгијјәт әлдә етмишик.

3. Харичи сијасәтдәки гәләбәләримиз дүшмәнләри сарсыдыр.

Сонра шакирдләрә белә бир суал верирәм:

— Нәдә биз үстүнлүк, гәләбә, мүвәффәгијјәт әлдә етмишик вә арзуларымыза наил олмушуг?

Шакирд—Харичи сијасәтдә үстүнлүк, гәләбә, мүвәффәгијјәт әлдә етмишик вә арзуларымыза наил олмушуг.

Мүәллим—Демәк, мә'на вә фикир е'тибары илә бу чүмләләр бир-биринә јахындырмы?

Шакирд—Мә'на вә фикир е'тибары илә бу чүмләләр бир-биринә јахындыр.

Белә гыса суал-чавабдан сонра шакирд синоним сөзләр васитәси илә ејни фикрин дөрд шәкилдә ифадә олунмасыны көрүр. Беләликлә, шакирддә сөзләрин рәнкарәнклијини өјрәнмәјә һәвәс ојаныр.

Бу чүмләләрдәки «үстүнлүк», «мүвәффәгијјәт», «гәләбә» кими синоним олан сөзләрин јеринә көрә ишләдилмәси шүбһәсиз ки, бачарыг тәләб едир. Белә синоним сөзләрин бир-бириндән фәргли олан инчә хүсусијјәтләрини дә сезмәк вә ишләтмәк вәрдишләринә малик олмаг әсас шәртләрдән биридир.

Одур ки, мән бәдии әсәрләрин, журнал вә гәзетләрин диггәтлә охунмасыны шакирдләрә төвсијә едирәм. Анлашылмајан сөз вә ифадәләри лүғәт дәфтәрләринә јазмаларыны онлара тапшырырам. Әлавә мәшғәләдә һәмин сөзләрин чүмлә ичәрисиндә јеринә көрә мә'насыны изаһ едиб шакирдләрә јаздырырам. Сонра онлара хатырладырам ки, бә'зи сөзләр шәкил е'тибары илә бир-биринә бәнзәмәсә дә, мә'на е'тибары илә јахын олурлар. Мән шакирдләрә синоним сөзләрин лүғәтини тәртиб етдиририрәм. Шакирдләри бу гәнаәтә кәтиририрәм ки, синоним сөзләр чүмләләрин ичәрисиндә шакирдләрә фикрин ајдын верилмәсинә сәбәб олур. Сөзләрин рәнкарәнклији шакирдләрин сөзләри өјрәнмәјә, сәлис чүмләләр гурмаға олан марағыны артырыр. Шакирд даһа долғун, мә'налы чүмлә ја-

MOBILE SCANNER

ратмаг үчүн синоним олан сөзләр ахтарыр, јериндә ишләтмәјә чалышыр. Шакирдин сөз саһәсиндәки гәләбәси, шүбһәсиз ки, онун һәјатында бөјүк бир мүвәффәгијјәтдир.

Синоним сөзләрин чүмләдәки мә'на кәскинлијини шәрһ етмәк мәгсәди илә јенә бир нечә чүмлә јаздырырам:

1. Мәшһур сатирик Ә. Сабирин мүасири көркәмли сатирик Әли Нәзми дә көһнәлији тәнгид вә ифша етмәкдә хејли иш көрмүшдүр.

2. Адлы-санлы памбыг устасы Шамама Һәсәнова зәрбәчи памбыгчылара кестәриш верир.

3. Мә'рузәчи долғун, биткин вә мә'налы данышды.

4. «Севил» пјесиндә Әбдүләли бәј, Мәммәдәли бәј өлмәкдә олан, һәјатыны тәрк етмәкдә олан синфин нүмајәндәләридир.

Бу чүмләләрдә «мәшһур», «көркәмли», «адлы-санлы», «зәрбәчи», «долғун», «биткин», «мә'налы», «өлмәкдә олан». «һәјатыны тәрк етмәкдә олан» кими синоним сөз вә ифадәләрин мә'на е'тибары илә бир-биринә јахын олан инчә фәргини ајдынлашдырырам. Шакирдләрин нәзәринә чатдырырам ки, зәрбәчи бир памбыгчы һәләлик там мә'насы илә адлы-санлы памбыг устасы демәк дејил.

«Долғун», «биткин», «мә'налы данышды», — дедикдә мә'рузәчинин әтрафлы, гүсурсуз, һәм дә тәрбијәедичи, өјрәдичи характердә олан ифадәси нәзәрдә тутулур. «Өлмәкдә олан», «һәјатыны тәрк етмәкдә олан» синоним сөзләри ишләтмәкдә дә фикримизи гүввәтләндирмәк, тәсдиг етмәк вә инандырмаг бир дә о синфин нүмајәндәсинә олан нифрәтимизи билдирмәк истәјирик.

Шакирд тәсәввүрләриндә чанланма әмәлә кәлдикдән сонра лүғәт үзәриндә ишләмәк үчүн «Кор кишинин арвады» һекајәсиндән евә ашағыдакы шәкилдә тапшырыг верилир:

— Нүфуз, шәрәф, көзсүзлүк, не'мәт, фәлакәт, ианә, мәишәт, һәсрәт галыр, мәдахил, сәдәгә јығмаг, үсјан едир, әлиачыг, мүбаһисә башланыр, һәјатынын биринчи сәһифәси иди кими сөзләри башга сөзләрлә әвәз етмәк вә чүмләләр ичәрисиндә ишләтмәк.

Нөвбәти дәрсдә тапшырығын јеринә јетирилмәсини јохламаг үчүн ашағыдакы шәкилдә суал-чаваб апарылыр:

Мүәллим—«Сејид кәнддә нүфузлу адамлардан һесаб олунурду» чүмләсиндә «нүфузлу» сөзүнү һансы сөзлә әвәз етмишсиниз?

Шакирд—Сејид кәнддә е'тибарлы, инанылмыш вә мө'тәбәр адамлардан һесаб олунурду.

Мүәллим—Онлар (Сејидләр) көзсүзлүк фәлакәтини өзләри үчүн не'мәт һесаб едирдиләр.

Бурада «көзсүзлүк», «фәлакәт», «не'мәт» сөзләрини башга сөзләрлә нә чүр (нә шәкилдә) әвәз етмишсиниз?

Шакирд—Онлар корлуғун бәдбәхтлијини өзләри үчүн сәадәт, бәхшиш һесаб едирдиләр.

Мүәллим—Мәсмә өзүнү бәхтијар сајмырмыш. Буна бахмајараг онларын мәишәтләри јахшы кечирмиш.

«Бәхтијар» вә «мәишәт» сөзләрини һансы сөзләрлә әвәз етмишсиниз?

Шакирд—Мәсмә өзүнү хошбәхт сајмырмыш. Буна бахмајараг онларын күзәранлары јахшы кечирмиш.

Мүәллим—Мәсмә дә күнәшин ишығына бахмаға һәсрәт галыр.

Бурада «һәсрәт галыр» ифадәсини һансы сөзләрлә ифадә етмишсиниз?

Шакирд—Мәсмә дә күнәшин ишығына бахмағы арзу едир.

Мүәллим—Ингилабдан сонра кәндләрә кәлән јени һәјат тәблиғатчылары кор Сејидин мәдахилинә тә'сирсиз галмыр.

«Мәдахил», «тә'сирсиз галмыр» сөз вә ифадәләрини һансы сөзләр вә ја ифадәләрлә әвәз етмишсиниз?

Шакирд—Ингилабдан сонра кәндләрә кәлән јени һәјат тәблиғатчылары кор Сејидин кәлиринин азалмасына сәбәб олур.

Мүәллим—Сејид гапы-гапы кәзиб сәдәгә јығмаға башлајыр.

«Сәдәгә јығмаға» сөзләрини һансы сөзлә әвәз етмишсиниз?

Шакирд—Сејид гапы-гапы кәзиб диләнмәјә башлајыр.

Мүәллим—Мәсмә үсјан едир. Кимсәјә әл ачмајачағыны билдирир.

Бурада «үсјан едир», «кимсәјә әл ачмајачағыны» кими ифадәләри һансы ифадәләрлә әвәз етмишсиниз?

Шакирд—Мәсмә е'тираз едир, диләнмәјәчәјини Сејидә билдирир.

Мүәллим—Сејидлә Мәсмә арасында мүбаһисә башланыр.

«Мүбаһисә» сөзүнү башга сөзлә нечә әвәз етмишсиниз?

Шакирд—Сејидлә Мәсмә арасында чәкишмә башланыр.

Мүәллим—Бу, Мәсмәнин һәјатынын биринчи сәһифәси иди.

Бурада «биринчи сәһифәси» ифадәсини башга сөзлә нә чүр ифадә етмишсиниз?

Scanned with MOBILE SCANNER

Шакирд—Бу, Мәсмәнин һәјатынын биринчи дөврү иди.

Дәрсләримин (шифаһи нитг инкишафында) бу тәрздә апарылмасы шакирдләримә фајда верир. Шакирд механики әзбәрчиликдән хилас олур. Тәчрүбә көстәрир ки, шифаһи нитги јахшы инкишаф етмиш шакирд белә, һекајәни нағыл едәркән һадисәнин бир јериндә донуб галыр. Бурада психоложи һадисә олан ассосиасија һадисәсини нәзәрә алмалыјыг. Бу нөгтәни мүәллим јаддан чыхармамалыдыр.

Шакирд «нанә», «мәишәт», «үсјан», «мүбаһисә» кими сөзләрин гаршылығы олан синоним сөзләри јахшы билмәдикләри үчүндүр ки, фикрини сәрбәст, ардычыл давам етдирә билмир.

Әкәр шакирд «нанәнин»—көмәк, јардым; «мүбаһисәнин» чәкишмә, тоггушма, наразылыг; «мәишәт» сөзүнүн күзәран, јашајыш вә саирә кими синонимләрини шүурлу сурәтдә билсә, шүбһәсиз ки, фикрини сәрбәст сурәтдә ифадә едә биләр.

Шакирд сөзләрин рәнкарәнклијинә бәләд олдугдан сонра һекајәнин чәрчивәси шакирд үчүн мәһдудлугдан чыхыр. Синоним сөзләрин көмәклији илә истәдији кими чүмләни сөкүр, өз оригинал чүмләләри илә гурур, јарадыр. Буна да шакирд јарадычылығы демәк олар. Биз буна ашағы синифләрдә мүвәффәг олмасаг, јухары синифләрдә шакирдләр ириһәчмли јарадычы јазылары лајигинчә јеринә јетирә билмәзләр.

Демәк, синоним сөзләрин һесабына шакирдләрин лүғәт еһтијаты зәнкинләшир вә кетдикчә бу һал шүурлу вәрдиш шәклини алыр.

Ә. КӘЛБӘЛИЈЕВ,
Фүзули рајонундакы онбириллик мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШИФАҺИ СОРҒУНУН АПАРЫЛМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Билијин һесаба алынмасында ән кениш јајылмыш формалардан бири дә шифаһи сорғудур. Шифаһи сорғу тә'лим просесиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир; шакирдләрә верилән күндәлик, рүблүк вә иллик гијмәтләрин објективлијини тә'мин едир, онларын билијиндә натамам галмыш фактлары јенидән бәрпа едир вә онларда газанылмыш биликләри нүмајиш етдирмәк, тәгдим етмәк бачарығыны јеткинләшдирир.

Әлбәттә, шакирд өз билијинин јохланачағына јәгинлик һасил етмәсә, өјрәндијини, билдијини тәгдим етмәјә еһтијач һисс етмәсә иди, о, јәгин ки, фактларын садәчә сејриндән габаға кедә билмәзди. Буна көрә дә шифаһи сорғу дидактик бир үсул кими тә'лим просесиндә истифадә олунур. Лакин дәрсләрин јенидән гурулмасы тәклифи тә'лимдә сорғудан кениш миғјасда вә мүстәгил бир мәрһәлә кими истифадә етмәјин пиcләдијиндән, ону јени гајдада апармаг лазым кәлир.

Липетск мәктәбләринин мүәллимләри сорғуну дәрсин формалашыб мөһкәмләндирилмәси вә биликләрин, вәрдишләрин үзә чыхарылмасы кими бир просес дахилиндә бирләшдирмәклә, чох доғру јол сечмишләр. Онлар сорғу заманы һәм һесаба алыр, һәм дә јенидән өјрәдир вә дәрси мөһкәмләндирирләр.

Мән дә габагчыл тәчрүбәјә әсасланараг, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә шифаһи сорғуну тәхминән ашағыдакы шәкилдә апарырам.

Мән дил вә әдәбијјат дәрсләриндә шифаһи сорғунун ики формасындан: 1) фронтал, 2) фәрди формасындан истифадә едирәм. Шүбһәсиз ки, сорғунун бу формаларындан һарада кәлсә дејил, һәр бир дәрсин мөвзусундан, тәләбиндән асылы олараг истифадә едирәм. Сорғунун һансы нөвүндән истифадә етсәм дә чалышырам ки, бу чох вахт апармасын вә бир мүс-

Scanned with MOBILE SCANNER

тәкил мәрһәлә тә'сири бурахмасын. Белә дүшүнүлмүш сорғу үчүн исә чәми 6—8 дәгигә вахт кифајәт едир.

Башга үсуллар кими, сорғу да мүәллимдән чидди һазырлыг тәләб етдијини нәзәрә алыб, мән сорғуја габагчадан һазырлыг иши апарырам. Бу һазырлығын бир гисмини нөвбәти дәрсдә сорушачағым мөвзунун ев тапшырығыны верәркән һәјата кечирирәм. Тапшырыг заманы дәрсин тәләбиндән асылы олараг онун планыны тәртиб етмәји, верилмиш суаллара чаваб јазмағы вә ја филан нөмрәли тапшырығы ичра етмәји тапшырсам да чалышырам ки, шакирдләр нә етмәли олдугларыны шүурлу шәкилдә анласынлар. Ев тапшырыгларынын јохланылмасы да шифаһи сорғуја аид олдуғундан, бу јохламаны шәрти олараг шифаһи сорғунун һазырлығында икинчи әсас мәрһәлә баша дүшүрәм вә бә'зи һалларда ев тапшырығынын ичрасы шакирдин сорғуја там һазыр олмасыны үзә чыхардығындан сорғуну ихтисар едирәм.

Бәс тапшырыгларын ичрасы мөвзунун бүтүн синиф үчүн ајдын олмадығыны мејдана чыхарса нә етмәли?

Бу һалда мән, әлбәттә, тапшырыгларын ичрасына дүзәлиш вермәклә бәрабәр, шифаһи сорғу да апармалы олурам. Мәсәлән, дејәк ки, мән VII синфин Азәрбајчан дили дәрсиндә «Хитаб» мөвзусуну шакирдләрдән сорушмалыјам. Сорғуну чанлы вә формал шәкилдә апармаг үчүн тәхминән ашағыдакы мусаһибә үсулундан истифадә едирәм.

— Хитаб нәјә дејилир?

— Мүрачиәт олунан шәхси билдирән сөзә вә ја сөз бирләшмәсинә хитаб дејилир.

— Сән елә чүмлә де ки, орада хитаб олсун.

— Бәли, мүәллим, о чох чалышган шакирддир.

— Елә чүмлә дејә биләрсәнми, орада хитаб сөз бирләшмәси илә ифадә олунсун?

— Еј оғул, һәр лисанә ол рағиб,
Хассә ол рус елминә талиб... (С. Ә.)

— Хитаблар чүмләнин һансы сәмтиндә ишләнә биләр?

— Хитаблар чүмләнин әввәлиндә, ортасында вә сонунда ишләнә биләр. Мәсәлән:

1. Ај киши, јетимдир, елә вурмаг олмаз. (Т. Ш.)

2. Нә олуб, а киши, бир аз сәбр ејлә, көрәсән һарададыр, тапылар (Т. Ш.)

3. Мәзлумлуг едиб башлама фәрјадә, әкинчи!
Гојма өзүнү түлкүлүјә, адә әкинчи! (Ә. С.) вә с.

Бу мусаһибә заһирән узун көрүнсә дә, нөвбә илә 2—3 ша-

кирд чағырыб дәрси ја бүтөвлүкдә, ја да һиссә-һиссә данышдырмагдан сәрфәлидир.

Шүбһәсиз ки, мән сорғу заманы бүтүн шакирдләрдән гәнаәтләндиричи чаваб ала билмирәм. Белә чаваблары исә дүзәлишсиз бурахмаг олмаз. Бу ишдә мән шакирдләри јолдашларынын чавабларына гаршы диггәтли олмаға чағырыр вә онлары јолдашларынын данышығына дүзәлишләр, әлавәләр вермәјә вәрдиш етдирирәм. Бунунла белә апарылан сорғу үмумиләшдирилмәмиш гала билмәз. Одур ки, мән сорғудан сонра бүтүн чаваблары үмумиләшдирир, һамынын вә ја бир групун баша дүшмәдији саһәләр оларса, јенидән изаһ едирәм.

Фронтал сорғуну габагчадан һазырланмыш план әсасында апармаг даһа фајдалы олур. Мәсәлән, дејәк ки, мән јенә дә VII синифдә «ара сөзләр» мөвзусуну сорушмалыјам. Сорғу заманы мән нәзәрдә тутдуғум бир шакирди чағырыб «ара сөзләр» мөвзусунун планыны јазы тахтасына гејд етмәсини тәклиф едирәм. Фәрз едәк ки, шакирд һәмин мөвзу үчүн ашағыдакы планы јазы тахтасына гејд етмишдир: 1. Ара сөзләрин тә'рифи; 2. Ара сөзләрин нөвләри: а) јәгинлик билдирән ара сөзләри, б) күман, шүбһә, имкан билдирән ара сөзләри, в) тәәссүф билдирән ара сөзләри; 3. Ара сөзләрин үслуби әһәмијјәти вә с. Мән шакирдләрдән планын ајры-ајры маддәләринә чаваб истәјир, чанлы бир мусаһибә ачырам. Бурада һәгигәтән фәал бир сәһнә көрүнүр: чаваб вермәк истәјән, сәһв изаһ едән, јолдашынын сәһв чавабына дүзәлиш верән вә с.

Даһа сонра, бүтүн чаваблары үмумиләшдирир вә сорғуну јекунлашдырырам. Јәгин ки, Азәрбајчан дили дәрсләринин һамысыны ејни сорғу формасында фронтал шәкилдә апармаг олмур. Бу һалда мән фәрди сорғудан истифадә едирәм.

Фәрди сорғу әсасән фәрди чаваблары һесаба алан, фәргләндирмәк, вәрдиш јаратмаг вә с. кими мәгсәд дашыјан дәрсләрдә апарылыр. Белә сорғу грамматик тәһлил, чалышма вә тәкрар дәрсләриндә дә мәгсәдә мүвафиг олур.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә олдуғу кими, әдәбијјат дәрсләриндә дә сорғунун ики формасындан: 1) фронтал сорғу, 2) фәрди сорғудан истифадә едирәм.

Әдәбијјат дәрсләриндәки фронтал сорғудан әдәби әсәрләрин тәһлили, планлашдырылмасы, әдәби гәһрәманларын сәчијјәләндирилмәси заманы истифадә едирәм.

Фәрди сорғудан исә шакирдләрин ифадәли гираәт бачарығыны, әдәбијјатшүнаслыгдан өјрәндикләрини тәтбиг етмәк бачарығыны мүәјјәнләшдирмәк лазым кәлән дәрсләрдә исти-

Scanned with MOBILE SCANNER

фадә едирәм. Мәсәлән, мән VII синфин әдәбијјат материалларындан Ч. Чаббарлынын «Севил» әсәринин тәһлилини фронтал соргу јолу илә шакирдләрдән алырамса, Р. Рзанын «Дүшүнчәләр» («Ленин» поемасындан) ше'рини фәрди соргу јолу илә шакирдләрдән сорушурам.

Әдәбијјат дәрсләриндә фронтал соргунун планлы шәклиндән истифадә етмәк даһа сәрфәли олур. Мәсәлән, «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестинин мәзмунуну һансы ардычыллыгла данышмаг мүмкүн олдуғуна даир әввәлчәдән шакирдләрә план тутдурур вә сорғу заманы планын шәртләринә чаваб олмаг үчүн чанлы мүсаһибә ачырам. Чалышырам ки, шакирдләрин чаваблары дүзкүн вә конкрет олсун; ејни заманда вахта гәнаәт етмәк мәгсәди илә мәзмуну шакирдләрә данышдырмагдан аз истифадә едир вә истәјирәм ки, һәр бир дәрс фәал характер дашысын.

Үмумијјәтлә, сорғуну стандартлашдырмаг, имтаһансајағы апармаг тә'лимдә лүзумсузлуг јарадыр. Сорғу да әсасән өјрәтмәк мәгсәди дашымалы вә шакирдин билик вә бачарығыны һесаба алмалыдыр. Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә шифаһи сорғу апаркән мән тәхминән јухарыда сөјләнилән јоллардан истифадә едиб, сорғуну да бир нөв чанлы ишә чевирмәјә чалышырам.

Нурулла ХӘЛИЛОВ,
Дәвәчи шәһәр истеһсалат тә'лими верән
орта мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими.

ГРАММАТИКА ДӘРСЛӘРИНДӘ ӘЈАНИЛИКДӘН НЕЧӘ ИСТИФАДӘ ЕДИРӘМ

Совет дидактикасында тә'лимин беш принсипиндән бири дә әјанилик принсипидир.

Әјанилик принсипи тә'лими мүчәррәд сөзләр үзәриндә дејил, ушаг тәрәфиндән билавасита гавранылан конкрет шејләр вә һадисәләр үзәриндә гурмаға дејилир.

Тә'лимдә әјанилик принсипини һәлә XVII әсрдә бөјүк чех педагогу Јан Амос Коменски ирәли сүрмүшдүр. О, өзүнүн «Бөјүк дидактика» әсәриндә јазыр: «Әввәлчә дујғуларда олмајан шеј шүурда јохдур».

Коменски «Бөјүк дидактика» әсәринин XVII фәслинин «һәр шеј харичи һиссләр үчүн» мүддәасында белә јазыр:

«Ешитмә» һисси, көрмә һисси илә, дил (нитг), әл фәалијјәти илә даим бирләшдирилмәлидир, јә'ни шакирдләрин мәнимсәмәли олдуглары шеј һаггында јалныз нағыл етмәклә вә беләликлә онларын һәмин шеј һаггында ешитмәләри илә кифајәтләнмәмәли, һәм дә о шејин шәклини чәкмәлидир ки, һәмин чисим көз васитәси илә шакирдләрин хәјалында (тәхәјјүлүндә) нәгш олунсун. Шакирдләр дә өз фикирләрини сөз илә сөјләмәјә вә бунлары әл фәалијјәти васитәси илә ифадә етмәјә алышмалыдырлар; јалныз чисим гулагда, көздә, ағызда вә һафизәдә кифајәт гәдәр из бурахдыгдан сонра ону дәрк олунмуш һесаб етмәк олар.

Бу мәгсәд үчүн, адәтән һәр синифдә тәдрис олунан бүтүн шејләрин истәр теорем вә гајдаларын, истәрсә дә тәдрис фәннинә аид нүмунә вә емблемләрин шәкилләри вә ја әјани тәсвирләри синиф отагларынын диварларындан асылмалыдыр. Ишин белә гојулушу әшјаларын мөһкәм мәнимсәнилмәсинә хејли көмәк етмиш олар. (Ј. А. Коменски, Сечилмиш педагожи әсәрләри, Азәрнәшр, 1961, сәһ. 139—140). Коменски әјанилик принсипини «гызыл гајда» адландырараг јазыр ки, мүмкүн олдуғу гәдәр һәр шеји һиссләрә тәгдим етмәк, јә'ни көрүлмәси

Scanned with MOBILE SCANNER

мүмкүн оланы—көзә, ешидилмәси мүмкүн оланы—гулаға, иј-ләри бурунә, дады олан шеји—дад һиссинә, тохунулмасы мүмкүн олан шеји—тохунма һиссинә тәгдим етмәк мүәллимләр үчүн гызыл гајда олмалыдыр.

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг мән өз тәчрүбәмдә Азәрбајчан дили грамматикасынын тәдриси заманы әјаниликдән кениш истифадә едирәм.

Әјани вәсаитдән сәмәрәли истифадә едилмәси шакирдләрин дәрсә мараг вә һәвәсини артырыр. Тәчрүбә көстәрир ки, әјанилик грамматикадан кечиләи мөвзуларын шүурлу вә тез мәнимсәнилмәсинә, узун мүддәт јадда галмасына, аз вахт ичәрисиндә шакирдләрин мөвзуну јахшы дәрк етмәләринә сәбәб олур. Үмумијјәтлә грамматика дәрсләриндә кечиләи мөвзуларын шакирдләр тәрәфиндән јахшы дәрк едилмәси үчүн әјани вәсаитин мәктәбләримиздә олмамасы дил мүәллимләринин ишини чәтинләшдирир. Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Педагокика Институтунун аз мигдарда һазырладығы әјани васитәләри мүстәсна етсәк, демәк олар ки, бу саһәдә дил мүәллимләри үчүн истифадә олунмалы материал јохдур.

Мән бу чәтинлијин гаршысыны алмаг үчүн мәнимсәнилмәси чәтин олан мөвзулар үзрә әјани вәсаит һазырлајыр вә дәрс заманы әјани вәсаитин чәдвәл, схем, диаграм вә с. нөвүндән кениш истифадә едирәм.

Әјани вәсаити ашағыдакы һалларда вә мөвзуларын изаһында нүмајиш етдирирәм.

1. Јени материалын изаһы заманы.
2. Мүгајисәси мүмкүн олан мөвзуларын изаһы заманы.
3. Грамматик чалышмалар заманы.
4. Јазы гајдаларынын изаһы вә ја сәһвләрин тәсһиһи заманы.
5. һәр һансы бир бәһсин тәкрары заманы.

Мә'лумдур ки, ибтидаи синифләрә нисбәтән бешинчи синифдән башлајараг грамматик гајдаларын өјрәдилмәси бир гәдәр мүрәккәбләшир. Бу мәгсәдлә онлар бу синифдә грамматик гајда вә ганунлары даһа дәриндән өјрәнмәли олурлар.

Кечиләчәк мөвзуларын чоху ибтидаи синифләрдә шакирдләрә мә'лум олмур, онлар үчүн демәк олар ки, бу чүр мөвзулар тамамилә јенидир.

Мән белә мөвзулара аид мүтләг әјани вәсаит һазырлајырам.

1962—63-чү дәрс илинин биринчи рүбүндән башлајараг маариф назиринин әмринә әсасән мәктәбимиздә дәрсләр кабинет системиндә апарылыр. Кабинет системи биринчи нөвбәдә дил дәрсләри үчүн вачибдир.

Белә бир чәтин мәсәләни һәлл етмәк үчүн биринчи нөвбәдә кабинети әјани вәсаитлә тә'мин етмәк лазым иди. Она көрә дә мән мәктәбимизин дил-әдәбијјат мүәллимләри вә фәал шакирдләрин көмәјинә архаланараг, бир гәдәр әјани вәсаит һазырламаға башладым.

Мәктәбин мүәллими Б. Мурадәлијевин јахшы әл габилијјәти олдуғу үчүн ону ишә чәлб етдим. Бу дәрс илиндә мүхтәлиф мөвзулара аид 45-ә гәдәр әјани вәсаит һазырлајыб дил кабинетинә вермишәм.

Мәктәбимизин VI «а» синфиндә мән, VI «б» синфиндә исә Н. Фазилов дил-әдәбијјат дәрсләрини тәдрис едирик. Һәлә дәрс илинин әввәлиндә онунла фикир мүбадиләси етдик ки, тәчрүбә мәгсәди илә бә'зи мөвзулары әјани вәсаитлә, бә'зи мөвзулары исә әјани вәсаитсиз кечәк, һәм дә мүәјјән мөвзуну мән әјани вәсаитлә, о исә әјани вәсаитсиз кечсин вә ја әксинә. Белә бир тәчрүбәнин гојулмасындан мәгсәд әјани вәсаитин дүзкүн әһәмијјәтини дәрк етмәк иди.

Бу мәгсәдлә мән һәрәкәти замана көрә тамамлајан фе'ли бағлама шәкилчиләринә аид чәдвәл вә әјани вәсаит һазырладым. Чәдвәл белә тәртиб едилмишдир.

Һәрәкәти замана көрә тамамлајан фе'ли бағлама шәкилчиләринә аид чәдвәл.

Шәкилчиләрин ады	Мисаллар
Анда (әндә, јанда, јәндә)	Бахаида, бичәндә, тохујанда, ишләјәндә.
дыгда (дикдә)	Јаздыгда, өкдикдә, әздикдә.
аркән (әркән, јаркән, јәркән)	Јазаркән, сәпәркән, топлајаркән, иәләјәркән.
ынча (инчә, унча, үнчә, јынча, јинчә, јунча, јүнчә)	Динләјинчә, сүрүјүнчә.
ар-маз (әр-мәз)	Јазар-јазмаз, биләр-билмәз.
дыгча (дикчә)	Јаздыгча, билдикчә.

Бу мөвзунун изаһы заманы истифадә етдијим јухарыдакы чәдвәл 10—12 дәгигәјә көрәчәјим иши 3—4 дәгигәдә көрмәјә имкан верди вә материалын мәнимсәнилмәсини хејли асанлашдырды. Дикәр тәрәфдән һәмин әјани вәсаит, чәдвәл шакирдләрин марагла дәрси динләмәләринә көмәк етди. Онларын диггәтини фәаллашдырды, шүурлу гаврамаиы асанлашдырды. Һалбуки бу дәрсдән әввәл әјани вәсаитсиз кечдијим нисбәтән асан олан һәрәкәтин тәрзини тамамлајан фе'ли бағ-

Scanned with MOBILE SCANNER

ламалар мөвзусуну шакирдләр бир гәдәр чәтинликлә мәним-сәмишдиләр, сонракы дәрсә нисбәтән онларын дәрсә гаршы мараглары аз иди, чавабларында механиклик һисс олунурду.

Әјаниликин әһәмијјәти һаггында бөјүк рус педагогу К. Д. Ушински чох гијмәтли фикирләр ирәли сүрмүшдүр. О дејир: «Ушағын тәбиәти ајдын бир сурәтдә әјанилик тәләб едир, ушаға она мә'лум олмајан 5 кәлмә сөз өјрәтмәјә чалышын, о бунларын үзәриндә узун мүддәт вә әбәс јерә әзаб чәкәчәкдир... Лакин бу чүр 20 кәлмәни шәкилләрлә әлагәләндирин вә ушаг бунлары чох асанлыгла мәнимсәјәчәкдир. Сиз ушаға садә бир фикри изаһ едирсиниз, о сизи анламыр, һәмин ушаға мүрәккәб бир шәкли изаһ един, о сизи чох тез анлајыр». (Ушински, Сечилмиш педагожи әсәрләри, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 169).

Ушинскинин бу фикрини рәһбәр тутараг мән нисбәтән мүрәккәб мөвзуларын тәдрисиндә әјаниликдән истифадә етмәјә сә'ј көстәрирәм.

Гошма бәһсини кечәркән орада шакирдләрә изаһ едирәм ки, дилимиздә елә сөзләр вардыр ки, һәм гошма, һәм дә исим, сифәт вә зәрф олур.

Тәчрүбә көстәрир ки, морфоложи тәһлилдә шакирдләр бу сөзләри бир-биринә гарышдырыр вә там едә билмирләр. Бу чәһәтдән мән һәмин мөвзу илә әлагәдар бир нечә чәдвәл үзрә нүмунәләр һазырлајырам. Зәрф вә гошма кими ишләнән сөзләрә аид нүмунәләр, сифәт вә гошма кими ишләнән сөзләрә аид нүмунәләр вә с.

Зәрф вә гошма кими ишләнән сөзләрә аид нүмунәләр.

Зәрф кими ишләнән	Гошма кими ишләнән
Ариф, бәри кәл.	Сәһәрдән бәри сәни көзләјирәм.
Әввәл ишлә, сонра динчәл.	Мән ичласдан сонра киноја кедәчәјәм.

Сифәт вә зәрф кими ишләнән сөзләрә аид нүмунәләр.

Сифәт кими ишләнән	Зәрф кими ишләнән
Бакы көзәл шәһәрдир.	Сона көзәл охујур.
Бу јахшы китабдыр.	Сәмәд машыны јахшы сүрүр.

Алтынчы синфин тәкрар дәрсләриндә әјани вәсаитдән истифадә етмәк дә чох фајдалыдыр. Мәнимлә паралел синиф апаран дил-әдәбијјат мүәллими Н. Фазиловла мәсләһәтләшдик ки, о, әдатларын тәкрарына даир әјани вәсаит һазырлајыб дәрс апарсын.

Әјани вәсаит белә адландырылды.

Әдатларын тәкрарына аид чәдвәл.

Әдатларын мә'нача нөвләри	Сөздән ајры јазыланлар	Сөзә битишик јазыланлар
Һәјәчан билдирәнләр	нә, да, дә, нечә, гој	сана
Тә'кид билдирәнләр	ки, тәкчә, тәки.	мы (ми, му, мү)
Суал билдирәнләр	бәс, мәкәр, јә'ни	
Тәсдиг билдирәнләр	бәли, һә	——
Инкар билдирәнләр	јох, хејр, һеч	——

Һәмин әјани вәсаитлә апарылмыш дәрсдә мән дә иштирак етдим; нәтичәдә ајдын олду ки, мөвзуларын үмуми тәкрары үчүн әјани вәсаитин олмасы, шакирдләрин кечмишдә өјрәндикләри грамматик гајдалара аид биликләрини јениләшдирир. Һәмин мөвзунун даһа дәриндән мәнимсәнилмәсинә көмәк едир. Мүәллим Надир Фазилов VI синифдә нидалар бәһсини тәкрар етмәк мәгсәди илә һазырлачмыш ашағыдакы әјани вәсаитлә һәмин мөвзуну тәкрарлады.

Әјани вәсаит белә тәртиб едилмишди.

Нидаларын тәкрарына аид чәдвәл

Нидаларын мә'на нөвләри	Ајры јазылан нидалар	Битишик јазылан нидалар	Дефислә јазылан нидалар
Һәјәчан ифадә едәнләр Сәсләрин тәглидини ифадә едәнләр	аһ, оһ, ах, ох, ура, ба, бы, аман ајаман, һејиф, куп, зинч, тәг-тәг данг-дуг вә с.	аһа, оһо, паһо ——	пәһ-пәһ, ај-ај-ај, һа-һа-һа вә с. һав-һав тап-тап данг-дунг

Надир мүәллимин истифадә етдији бу чүр әјани васитәләрин тәтбиги бизим үчүн фајдалы тәчрүбә олду.

Белә бир әјани васитә илә нида бәһсини тәкрарламаг шакирдләрә һәмин мөвзуну бир даһа јенидән хатырламаға имкан јарадыр. Һәм дә нида бәһсинә аид шакирдләрин билик сәвијјәсини мөһкәмләндирир. Һәр һансы бир грамматик бәһси кечиб гуртардыгдан сонра јухарыдакы чәдвәлләрә ујғун әјани васитәләр һазырламағын әһәмијјәти вардыр. Бу чүр әјани васитәләр шакирдләрин грамматикадан өјрәндикләри билик-

Scanned with MOBILE SCANNER

ләрин тәкрарланыб мөһкәмләнмәсинә бөјүк көмәк едир вә һәмин мөвзуларын шакирдләр тәрәфиндән узун мүддәт јадда галмасына имкан јарадыр.

Грамматик чалышмалар заманы да ашағыдакы әјани васитәләрдән кениш истифадә едирәм. Мәсәлән:

О вә бу әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалардан сонра веркүлүн ишләнмәси гајдасына аид чалышмалар заманы ашағыдакы плакатдан истифадә етмишәм.

Ишарә мәгсәди илә ишләдилән о вә бу әвәзликләриндән сонра веркүл гојулмур.	Шәхс вә әшја көстәрмәк мәгсәди илә ишләдилән о вә бу әвәзликләриндән сонра исим, сифәт вә сај қәләрсә веркүл гојулур.
Бу јерләрдә мән чох олмушам. О кечә Баһар арабачынын евиндә галды. Бизимдир бу һәјат, бу јер, бу һава. О колхозун сәдри Сосиалист Әмәји Гәһрәманы.	Бу, балача Камалын ән ширин арзусу иди. О, икинчи дашы галдырыб тез устаја верди. Бу, дәрд илдә дәрд сәнәтә јијәләнмишди. О, колхозун сәдрини көрдү.

Әјани васитә кими истифадә етдијим бу плакат үзрә апардығым чалышмалар васитәсилә о вә бу әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалардан сонра веркүлүн ишләдилмәси гајдасыны шакирдләр даһа јахшы мәнимсәјә билдиләр.

Јан Амос Коменски јазыр:

«Дујғу һафизәнин ән садиг кечиричиси (нагили) олдуғундан, әјани гаврајыш јолу илә мәнимсәнилмиш биликләр һәмишә мөһкәм олур. Әкәр мән бир дәфә дә олса гәнди дадмышамса, дәвәни көрмүшәмсә, бүлбүлүн сәсини ешитмишәмсә, Ромада олуб ону мүшаһидә етмишәмсә (анчаг диггәтлә) әлбәттә, бүтүн бунлар һафизәдә мөһкәм нәгшләнир вә унудулмур». (J. А. Коменски, Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бакы, 1961, сәһ. 175).

Бурадан ајдын олур ки, әјанилик ушаг тәбиәти үчүн даһа әлверишлидир, чүнки шакирд ешитдијинә нисбәтән көрдүјүнү даһа узун мүддәт һафизәсиндә сахлајыр. Бу чәһәтдән мән вә мәнимлә VI синифдә паралел дәрс апаран Н. Фазилов тәчрүбә мәгсәди илә јазы гајдаларынын изаһы вә сәһвләрин тәсһиһи заманы да мүхтәлиф әјани васитәләрдән истифадә едирик.

Истәр мәним дәрс дедијим VI «а» вә истәрсә дә онун VI «б» синифиндәки бә'зи шакирдләримиз к-ј, г-ғ, т-д сәсинә кечмәсиндә сәһвләрә јол верирдиләр. Бу мәгсәдлә ашағыдакы әјани васитәни һазырлајыб, һәр икимиз һәмин вәсаити бир нечә күн синифдә сахладыг.

Исмин һаллары	«к» сәсинин «ј» сәсинә кечмәси	«г» сәсинин «ғ» сәсинә кечмәси	«т» сәсинин «д» сәсинә кечмәсинә аид нүмунә
А.	Чичәк	јарпаг	етедир
Ј.	чичәјин	јарпағын	кет-кедир.
Јн	чичәјә	јарпаға	
Т	чичәји	јарпағы	
Јe	чичәкдә	јарпагда	
Ч.	чичәкдән	јарпагдан.	

Инди һәмин шакирдләр г, к, т сәсләринин ғ, ј вә д сәсләринә кечмәси гајдасыны јахшы билир, јазыда белә сәһвләрә јол вермирләр. Белә әјани васитәләр шакирдләрин саваддлы јазмаларына чох көмәк едир.

Шакирдләрә дүзкүн јазмаг вә дүзкүн јазы вәрдишләри ашыламаг мәгсәди илә синифдә ашағыдакы плакатлардан истифадә едирәм.

Дүзкүн јазмағы өјрәнин!

һәм-а, һәм-о илә дејилән ашағыдакы сөзләр а илә јазылыр.	һәм о, һәм дә-а илә дејилән сөзләр о илә јазылыр.
Давам Араба Гадаған Саламат Халча	дүшмән гәһрәман гәбул тәзә хошбәхт

Бу чүр әјани васитин јазылышы, нисбәтән чәтин олан сөзләрин шакирдләр тәрәфиндән дүзкүн јазылышына көмәк едир.

Мән грамматикадан кечилән мөвзулара аид шакирдләрин өзләринә дә әјани вәсаит һазырладырам.

Scanned with
MOBILE SCANNER

З. СӘМӘДОВ,
Азәрбајҹан ССР әмәкдар мүәллими

ИКИ КИТАБЫН МҮЗАКИРӘСИ ҺАГГЫНДА

Әдәбијјат үзрә синифдәнкәнар тәдбирләр ичәрисиндә бәдии әсәрләрин мүзакирәсинә һәср олунмуш охучу конфрансланы да мүһүм јер тутур.

Бу мәгаләдә мәктәбимиздә кечирилән ики китабын мүзакирәси һаггында данышмаг истәјирәм. Мүзакирә олунан китабларын бири С. Дағлынын «Баһар оғлу» романы, дикәри исә Б. Ваһабзадәнин «Шәби-һичран» поемасыдыр.

Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, мәктәбдә охучу конфрансынын кечирилмәси шакирдләрин синифдәнкәнар гираәт вәрдишләрини кенишләндирмәкдә ән јахшы васитәләрдән биридир. Мүәјјән бир бәдии әсәри охудугдан сонра онун һаггында чыхыш едиб данышмаг шакирдләрин фәаллығыны артырыр, онларда сәрбәст дүшүнүб мүһакимә јүрүтмәк габилијјәти јарадыр. Охучу конфрансында мүзакирә олунан әсәрләр мәктәблиләрин идеоложи вә естетик тәрбијәсинә мүәјјән дәрәчәдә өзүнүн мүсбәт тә'сирини көстәрир. Шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн кенишләнмәсинә, әдәбијјатдан әлавә билик вә мә'лумат әлдә етмәсинә сәбәб олур.

Мән әввәлчә охучу конфрансына һазырлыг һаггында бир нечә сөз демәк истәјирәм. Биз мүзакирәдән бир ај әввәл шакирдләрә бу һагда мә'лумат веририк. Мәктәбдә е'лан асырыг. Мүзакирә олунаҹаг китаблары китабханадан алыб охумағы шакирдләрә мәсләһәт көрүрүк. Мәктәб китабханачысы да бу ишә ҹәлб олунур.

Бизим кечән дәрс илиндә илк дәфә мүзакирә етдијимиз әсәр јазычы С. Дағлынын «Баһар оғлу» романы олду. Мә'лум олдуғу үзрә орта мәктәбләримизин V—X синифләриндә бөјүк сәнәткар, Азәрбајҹан совет драматуркијасынын баниси Ҹ. Ҹаббарлынын һәјат вә јарадычылығы кечилир. С. Дағлынын «Баһар оғлу» романы да Ҹ. Ҹаббарлы јарадычылығына һәср олунмушдур. Јазычы бу романда бөјүк драматургун ушаглыг вә кәнҹлик илләриндән башлајараг өмрүнүн сонуна гәдәр кечдији һәјат јолуну тәсвир етмишдир. Бунунла јанашы һәмин әсәрдә Ҹ. Ҹаббарлынын кениш вә чохҹәһәтли јарадычылығы һаггында да мә'лумат верилмишдир. Мүәллиф реал вә инандырыҹы һадисәләр әсасында романда Ҹ. Ҹаббарлынын бәдии портретини јаратмышдыр. Бу әсәр бәдии дәрслик адлана биләр. Биз «Баһар оғлу» әсәринин мүзакирәси әрәфәсиндә Ҹ. Ҹаббарлынын һәјат вә јарадычылығыны әкс етдирән бөјүк бир стенд һазырладыг. Стендин хејли материалыны Низами адына музејдән алдыг. Әдәбијјат дәрнәји үзвләри «Кәнҹ әдәбијјатчы» адлы дивар гәзетинин хүсуси нөмрәсини Ҹ. Ҹаббарлыја һәср етдиләр. Биз мүзакирәјә романын мүәллифини, шаир Ҹ. Новрузу вә Ҹаббарлынын аилә үзвләрини дә'вәт етдик. «Баһар оғлу» һаггындакы мә'рузә вә чыхышлары нәзәрдән кечирдик.

«Баһар оғлу» романынын мүзакирәси кечирилән күн кәнҹ әдәбијјат мүәллими С. Әләкбәрова әсәрин идеја мәзмуну, бәдии хүсусијјәтләри вә тәрбијәви әһәмијјәти һаггында мә'рузә етди. Мә'рузәдән сонра шакирдләр чыхыш едәрәк «Баһар оғлу» әсәри һаггында өз фикир вә мүлаһизәләрини сөјләдиләр. Истәр мә'рузәчи, истәрсә дә чыхыш едәнләр «Баһар оғлу» романынын охучуларда Ҹаббарлы сәнәтинә һәдсиз мараг вә мәһәббәт ојатдығыны көстәрдиләр. Шаир Ҹ. Новруз, әдәбијјат мүәллими С. Мирабдуллајева вә әдәбијјат дәрнәји үзвү Ә. Аллаһвердијев Ҹаббарлыја һәср етдикләри ше'рләрини охудулар. Јазычы С. Дағлы чыхыш едәрәк охучулара өз тәшәккүрүнү билдирди вә кәләҹәк јарадычылыг планларындан данышды.

«Баһар оғлу» романынын мүзакирәси күнү Ҹ. Ҹаббарлынын арвады Сона Ҹаббарлы, оғлу Ајдын Ҹаббарлы, Америка журналисти Мисс Јелизавета, Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијинин тәдрис-методика шө'бәсинин мүдири Имран Мәммәдов да мәктәбимизә гонаг кәлмишдиләр. С. Ҹаббарлы чыхыш едәрәк шакирдләри Вәтәни, халгы Ҹ. Ҹаббарлы кими севмәјә чағырды вә өз разылығыны билдирди.

Орта мәктәбләримизин јухары синифләриндә даһи Азәрбајҹан шаири М. Фүзулинин дә тәрҹүмеји-һалы вә јарадычылығыны өјрәдирик. Лакин бу бөјүк сәнәткарын шәхси һәјатына даир әлимиздә кифајәт гәдәр мә'лумат јохдур. Шаир Б. Ваһабзадә өзүнүн пролог, епилог вә он бир фәсилдән ибарәт олан «Шәби-һичран» поемасында М. Фүзулинин һәјат вә јарадычылығынын поетик ифадәсини вермишдир.

«Шәби-һичран» поемасынын прологунда охујуруг:

Scanned with MOBILE SCANNER

Сән мәним ән бөјүк устадым олдун,
Еј ана јурдумун бөјүк шаири.
Вәтән көјләриндә күнтәк доғулдун,
Ишығын бүрүдү гәринәләри.

Романтик јерләрин чох олмасына бахмајараг, һәр бир охучу М. Фүзулинин шәхси һәјатына, дәрин мә'налы јарадычылығына даир поемадан јени, марағлы мә'лумат әлдә едә билир. Хүсусән, IX синифләрдә дәрс дејән әдәбијјат мүәллимләри М. Фүзулинин синифдә кечилән әсәрләри илә әлагәдар олараг поеманын мүәјјән фәсилләрини охујуб мә'лумат әлдә едирләр. Биз бүтүн бу чәһәтләри «Шәби-һичран» поемасынын мүзакирәсинә һазырлашдығымыз заман нәзәрә алдыг. Мәктәбимизин китабханасы Б. Ваһабзадәнин әсәрләриндән ибарәт китаб витрини дүзәлтди. Мүзакирәјә шаир Б. Ваһабзадәнин өзүнү, М. Ф. Ахундов адына Опера вә Балет Театрында Ү. Һачыбәјовун «Лејли вә Мәчнун» операсында Лејли вә Мәчнун ролларында чыхыш едән вә М. Фүзули гәзәлләринин маһарәтли ифачысы Б. Һашымову вә Р. Садыгованы дә'вәт етдик. Елә дә тар чалан Бәһрам Мансуров бир валидеји кими бу јығынчагда иштирак етди.

Охучу конфрансында «Шәби-һичран» поемасы һаггында әдәбијјат мүәллими Р. Исмајылова мә'рузә етди. О, өз мә'рузәсиндә шаир Б. Ваһабзадә тәрәфиндән поемада даһи Азәрбајчан шаиринин бәдии портретинин бөјүк мүвәффәгијјәтлә јарадылдығыны көстәрди. О, гејд етди ки, М. Фүзули өз әсәрләри илә халга, вәтәнә сәдагәтлә хидмәт етмиш, дүнја әдәбијјаты хәзинәсини зәнкинләшдирмишдир. Феодализм гурулушу бу бөјүк сәнәткарын гәдрини билмәди. Анчаг совет халгы М. Фүзулинин әдәби ирсини лазымынча гијмәтләндирди. Онун 400 иллик јубилеји бөјүк тәнтәнә илә гејд олунду. Шәһәримиздә даһи шаирин әзәмәтли һејкәли учалыр.

Мүзакирәдә бир охучу кими чыхыш едән шакирдләр «Шәби-һичран» поемасыны тә'сирли вә мә'налы әсәр кими гијмәтләндирдиләр. Шакирдләр М. Фүзули гәзәлләриндән бир нечәсини әзбәр сөјләдиләр. Мүзакирә көстәрди ки, јухары синиф шакирдләри «Шәби-һичран» поемасынын сүжети вә композисијасы, бәдии хүсусијјәтләри һаггында сәрбәст мүһакимә јүрүтмәк габилијјәтинә маликдирләр.

Шаир Б. Ваһабзадә мүзакирәнин ахырында чыхыш етди. О, мәктәбин мүәллим вә шакирд коллективинә «Шәби-һичран» поемасынын мүзакирәсини кечирдикләринә көрә тәшәккүрүнү билдирди. Сонра охучуларын суалларына чаваб верди. О көстәрди ки, һазырда С. Вурғун јарадычылығына аид бөјүк елми әсәр үзәриндә ишләјир.

Ахырда М. Ф. Ахундов адына Опера вә Балет Театрынын артистләри «Лејли вә Мәчнун» операсындан дуетләр охудулар.

Биз кәләчәкдә билаваситә мәктәбдә әдәбијјат тәдриси илә бағлы олан бәдии әсәрләрин мүзакирәсини кечирмәји планлашдырмышыг. Совет халгынын һәјатындан мүасир мөвзуларда јазылан әсәрләрин мүзакирәсини кечирмәјә даһа чох фикир верәчәјик.

Ахы, мәктәб һәјатындан мүасир мөвзуларда әсәрләр һаггында мүәллимләрин, шакирдләрин вә валидејнләрин фикирләрини өјрәнмәк, јалныз програм материалларыны мәнимсәмәк нөгтеји-нәзәриндән дејил, һәм дә јазычыларымызда јени фикир вә мөвзулар, јени әсәрләр јаратмаг нөгтеји-нәзәриндән әһәмијјәтлидир. Бу исә јазычыларымызын кәнчләрин тәләб вә зөвгүнү охшајан јени әсәрләр јаратмасына чох көмәк едәр.

Арзумуз будур ки, кәләчәкдә ајры-ајры классик вә совет јазычыларынын әдәби фәалијјәтиндән бәһс едән белә бәдии әсәрләр даһа чох јазылсын, нәшр едилсин.

Scanned with MOBILE SCANNER

Б. ӘҺМӘДОВ,
педагожи елмләр намизәди.

«ЧҮМЛӘДӘ СӨЗЛӘРИН СЫРАСЫ» МӨВЗУСУНУН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

«Азәрбајчан дили вә әдәбијјат програмы»нда чүмлә үзвләринин сыраланмасы чох доғру олараг, икинчи дәрәчәли үзвләрин ардынча верилмишдир. Биз буну она көрә доғру һесаб едирик ки, чүмлә үзвләрини өјрәнән шакирд мәнтиги ардычыллыгла онларын сырасыны, һәмчинин олмасыны, әлавәсини, хүсусиләшмәсини дә мәнимсәмәлидир. Дәрслик мүәллифләри исә бир тәрәфдән програмын тәләбләрини позмуш, дикәр тәрәфдән дә һәм мөвзулар арасындакы мәнтиги ардычыллығы, һәм дә онун методик әһәмијјәтини нәзәрә алмамыш вә чүмләдә сөзләрин сырасыны 70-чи сәһифәдә вермәк әвәзинә, «Садә чүмләнин нөвләри» бәһсиндә (сәһ. 98) вермишләр. Чүмлә үзвләринин сырасыны «Садә чүмләнин нөвләри» бәһсиндә вермәјин елми-методик әсасы вардырмы? Тәдгигат көстәрир ки, бунун һеч бир әсасы јохдур. Фикримизи әсасландырмаг үчүн фактлара мүрачиәт едәк. Мүәллифләр сөзләрин сырасы һаггында јазырлар: «Кениш чүмләләрин гурулушунда да мүәјјән тәртибә риајәт олунур.

Нәгли чүмләләр кениш олдуғу заман, әсас е'тибары илә ашағыдакы гајда үзрә тәртиб олунур:

Хәбәрләр чүмләнин сонунда, мүбтәдалар әввәлиндә, ја да ортасында, тамамлыглар мүбтәдадан сонра, хәбәрдән әввәл, тә'јинләр тә'јин етдији чүмлә үзвүндән әввәл, зәрфликләр исә чох вахт хәбәрләрин јанында олур. Мәсәлән: Тәһсил ә'лачысы Мүнирә али мәктәбә бу ил дахил олмушдур.

Лакин бә'зи һалларда зәрфликләр тамамлыгдан, һәтта мүбтәдадан да әввәл кәлә билдији кими, чүмләнин башында да кәлә биләр...»[1].

Көрүндүјү кими, бурада верилән мә'лумат мүбтәда, хәбәр, тә'јин, зәрфлик вә тамамлыгдан, мүхтәсәр вә кениш чүмләдән кәнара чыхмыр. Бунлары исә шакирдләр әсасән, чүмлә үзвләрини кечәркән өјрәнирләр. Тәкчә мүхтәсәр вә кениш чүмлә «Садә чүмләнин нөвләри» бәһсиндә өјрәдилир. Бунун хатиринә, чүмлә үзвләринин сырасыны чүмләнин баш вә икинчи

[1]. М. Ширәлијев вә М. Һүсејнзадә, Азәрбајчан дилинин грамматикасы, II һиссә, 6—8-чи синифләр үчүн, Азәртәдриснәшр, 1964, сәһ.98-99

дәрәчәли үзвләриндән тәчрид етмәјә дәјмәз. Чүнки мүхтәсәр вә кениш чүмлә чох асанлыгла мәнимсәнилән мөвзудур вә она көрә дә бу барәдә јығчам мә'луматы баш вә икинчи дәрәчәли үзвләри кечәркән вермәк мүмкүндүр. Дикәр тәрәфдән исә чүмләдә сөзләрин сырасыны баша салмаг үчүн мүхтәсәр вә кениш чүмлә терминләрини ишләтмәк зәрури дејилдир. Бунун әвәзинә, садәчә олараг, «баш үзвләрдән ибарәт олан чүмләләрдә сөзләрин сыраланмасы» вә «баш үзвләрлә икинчи дәрәчәли үзвләрдән ибарәт олан чүмләләрдә сөзләрин сырасы» ифадәләрини ишләтмәк олар. Ахы методиканын тәләбинә көрә, мөвзулар мәнтиги чәһәтдән елә јерләшдирилмәлидир ки, әввәлки мөвзу сонракы үчүн зәмин јаратсын вә сонракы мөвзу әввәлки мөвзунун мөһкәмләндирилмәсинә көмәк етсин. Мәсәләјә мәһз бу чәһәтдән јанашдыгда бир даһа ајдын олур ки, сөзләрин сырасы чүмлә үзвләринин ардынча өјрәдилмәлидир. Чүнки чүмлә үзвләри һаггындакы мә'лумат сөзләрин сырасыны асан мәнимсәмәк үчүн зәмин јарадыр; сөзләрин сырасы исә чүмлә үзвләри һаггындакы мә'луматын мөһкәмләнмәсинә көмәк едир.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, мәнтиги вурғу һаггындакы мә'лумат да сөзләрин сырасы илә бир параграфа дахил едилмишдир. Амма әслиндә мәнтиги вурғу «Чүмләнин интонасијаја көрә нөвләри» бәһсиндән әввәл өјрәдилмәлидир. Чүнки мәнтиги вурғуну јахшы билмәдән чүмләнин интонасијаја көрә нөвләрини өјрәнмәк чох чәтиндир.

Бу гыса изаһатдан сонра чүмләдә сөзләрин сырасыны шәрһ етмәјә сә'ј көстәрәк.

Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләринин сырасы әсасән, ашағыдакы кими олур: мүбтәда чүмләнин әввәлиндә, хәбәр исә сонунда олур. Тә'јинләр тә'јинедичи сөздән әввәл, тамамлыглар зәрфликләрдән әввәл, мүбтәдалардан сонра, зәрфликләр хәбәрин јанында кәлир. Лакин бир чох һалларда субјектин мәгсәдиндән асылы олараг чүмлә үзвләринин грамматик сырасы позулур вә ону услуби сыраланма әвәз едир. Мәсәлән:

Кән'ан гәләми мүәллимә верди — грамматик сыраланма; гәләми Кән'ан мүәллимә верди, Кән'ан мүәллимә гәләми верди, мүәллимә гәләми Кән'ан верди исә услуби сыраланмалардыр.

Услуби сыраланманын биринчисиндә әсас мәгсәд гәләмин кимә верилмәсини, икинчисиндә гәләмин мүәллимә ким тә-

Scanned with MOBILE SCANNER

рәфиндән верилмәсини, үчүнчүсүндә исә мүәллимә нәјин, һансы шејин верилмәсинин көстәрмәкдән ибарәтдир. Беләликлә, ајдын олур ки, ејни чүмләнин грамматик сыраланмасы, әсасән, бир, үслуби сыраланмасы исә бир нечә вариантда ола билир.

«Чүмләдә сөзләрин сырасы» мөвзусунун нитг инкишафында чох мүһүм ролу олдуғуну нәзәрә алараг, ајры-ајрылыгда һәр бир чүмлә үзвүнүн јерини мүәјјәнләшдирмәји фајдалы һесаб едирик.

Чүмләдә баш үзвләрин јери. Чүмләнин битмиш фикир ифадә етмәсиндә, формалашмасында вә тәркибләрдән фәргләнмәсиндә баш үзвләрин—мүбтәда илә хәбәрин бөјүк ролу вардыр. Елә буна көрә дә онларын чүмләдәки јериндән бирликдә данышмаг даһа мүнасиб һесаб едилмәлидир.

Мүхтәсәр чүмләләрдә, јә'ни тәкчә мүбтәда вә хәбәр әсасында формалашмыш чүмләләрдә башлыча олараг, мүбтәда әввәл, хәбәр исә сонра кәлир. Мәсәлән:

Мүәллим данышыр. Шакирд динләјир. Күләк әсир вә с. чүмләләрдә мүбтәда (мүәллим, шакирд, күләк) әввәл, хәбәр исә (данышыр, динләјир, әсир) сонра кәлмишдир.

Әкәр мүбтәда вә ја хәбәр сөз бирләшмәси илә ифадә едиләрсә, јә'ни мүрәккәб оларса, јенә дә һәмин гајда сабит галыр; мүбтәда әввәл, хәбәр сонра кәлир.

Сизин дедијиниз будур. Бу, Һәсәнин оғлудур. Мәммәдин гызы Гулунун бачысыдыр чүмләләриндән биринчисиндә мүбтәда (сизин дедијиниз), икинчисиндә хәбәр (Һәсәнин оғлудур) үчүнчүсүндә исә һәм мүбтәда (Мәммәдин гызы), һәм дә хәбәр (Гулунун бачысыдыр) мүрәккәбдир. Лакин бу үзвләрин мүрәккәблији онларын сырасына һеч бир тә'сир көстәрмәмишдир.

Зәннимизчә, чүмләдә мүбтәда илә хәбәрин јери грамматик чәһәтдән һәмишә белә олмалыдыр. О јердә ки, бу гајда позулур, орада мүәјјән үслуби һал өзүнү көстәрир. Филоложи елмләр доктору, профессор С. Чәфәровун фикринә көрә «әсас гајдадан харичә чыхан бу мүстәсна һалын өзүндә дә мүәјјән ганунаујғунлуг мүшаһидә едилир...

Хәбәрин биринчи, мүбтәданын исә икинчи јердә верилмәси дилимиздә чох заман хәбәри фе'лин индики заманы илә ифадә олунан бә'зи мүхтәсәр нәгли чүмләләрдә мүмкүндүр».[1]

[1] Азәрбајҹан дилинин грамматикасы, II һиссә, Азәрбајҹан ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1959, сәһ. 242.

Профессор С. Чәфәров чох гијмәтли олан бу тәдгигатында үмумијјәтлә, сөзләрин сырасындан кениш бәһс етмишдир. Лакин јухарыда мүбтәда илә хәбәрин јеринә аид верилән ситатдан ајдын олур ки, мүәллиф үслуби сыраланма илә грамматик сыраланма арасында фәрг гојмур вә хәбәрин әввәлдә кәлмәсини «әсас гајдадан харичә чыхан мүстәсна һал» һесаб едир. Әслиндә исә бу чүр сыраланма грамматик сыраланманын мүстәсна һалы дејил, гануни үслуби һалыдыр.

Кениш чүмләләрдә дә әввәл мүбтәда вә она аид сөзләр (мүбтәда зонасы), сонра исә хәбәр вә она аид сөзләр (хәбәр зонасы) кәлир. Мәсәлән:

Адлы-санлы нефт устасы Аға Не'мәтулла бурада јашајыр чүмләсиндә әввәл мүбтәда зонасы (адлы-санлы нефт устасы Аға Не'мәтулла), сонра исә хәбәр зонасы (бурада јашајыр) кәлмишдир. Һәр һансы чүмләдә бу гајданын (әввәл мүбтәда вә ја мүбтәда зонасынын, сонра исә хәбәр вә ја хәбәр зонасынын кәлмәси гајдасынын позулмасы үслуби сыраланма илә нәтичәләнмәлидир. Мәсәлән, **Данышыр Бакы. Кимдир охујан? Охуду Сән'ани. Јашасын бүтүн дүнјада сүлһ! Јол верин Чапаја. Бош шејдир бунлар** вә с. типли чүмләләрин һамысында үслуби сыраланма һакимдир.

Үмумијјәтлә, чүмләдә сөзләрин грамматик сыраланмасы анчаг субјектин мәгсәдиндән, мә'нанын тәләбиндән асылы олараг дәјишир вә бу заман үслуби сыраланма мејдана чыхыр.

Варташен рајонундакы Охуд орта мәктәбинин мүәллими Н. Һүммәтов чүмләдә мүбтәда вә хәбәрин јерини шүурлу сурәтдә баша салмаг вә нитгдә ондан дүзкүн истифадә етмәјә даир вәрдишләр ашыламаг үчүн ашағыдакы чалышмалардан истифадә едир:

1. Верилмиш сөзләрдән чүмлә дүзәлдин вә мүбтәда илә хәбәрин јериндә ишләдилмәсинә диггәт јетирин.

Партија, биз, гәләбәләрдән-гәләбәләрә доғру апармаг.

Шакирдләр бу сөзләрдән белә бир чүмлә дүзәлдирләр: Партија бизи гәләбәләрдән-гәләбәләрә доғру апарыр.

2. Һәмин чүмләни ашағыдакы тәләбләрә ујғун олараг дәјишдирин:

а) Партијанын бизи гәләбәләрдән-гәләбәләрә доғру апармасы өн плана чәкилсин.

б) Партијанын башгаларыны дејил, мәһз бизи гәләбәләрдән-гәләбәләрә доғру апардығы өн плана чәкилсин.

Scanned with MOBILE SCANNER

Шакирдләр һәмин тәләбләр әсасында ашағыдакы үслуби сыраланмалардан истифадә едирләр:

а) Бизи гәләбәләрдән-гәләбәләрә доғру партија апарыр.

б) Партија гәләбәләрдән-гәләбәләрә доғру бизи апарыр.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, бә'зән үслуби вә грамматик сыраланма арасында фәрг олмаја да биләр. Мәсәлән, јухарыдакы чүмләдән әсас мәгсәд партијанын бизи башга саһәјә дејил, мәһз гәләбәләрдән-гәләбәләрә доғру апармасыны көстәрмәк оларса, грамматик сыраланма јериндә галар вә үслуби сыраланмаја еһтијач галмаз; онлар, тәхминән ејни олар.

Чүмләдә тамамлығын јери. Тамамлыглар чүмләдәки јеринә көрә, башга үзвләрдән фәргли хүсусијјәтләрә маликдирләр. Белә ки, бә'зи чүмлә үзвләри јеринә көрә ја грамматик, ја да үслуби чәһәтдән сыраландығы һалда, гејри-муәјјән васитәсиз тамамлыглар бир гајда олараг, анчаг грамматик принсип үзрә сыраланыр. Бу чүр чүмләләрдә васитәсиз тамамлыгларын јерини дәјишмәк мүмкүн олмур; мәсәлән:

Бәсти памбыг јығыр. Овчу бир ајы көрдү. Әли китаб охујур. Мәммәд јазы јазыр вә с.

Вердијимиз мисаллардакы васитәсиз тамамлыгларын (памбыг, ајы, китаб, јазы) јерини дәјишсәк, ја чүмләнин мә'насы алт-үст олар, ја да анлашылмазлыг мејдана чыхар. Проф. С. Чәфәров бу мәсәләдән бәһс едәрәк јазыр: «Белә чүмләләрдә чүмлә үзвләринин јери сабит олуб бир гајда олараг, әввәл мүбтәда, сонра тамамлыг, ахырда хәбәр јерләшир вә бунларын јерини дәјишдирмәк мүмкүн олмур.

Колхоз памбыг әкмишдир чүмләсиндә колхоз мүбтәда, памбыг гејри-муәјјән васитәсиз тамамлыг, әкмишдир хәбәрдир».[1] Бу чүмләдә иштирак едән чүмлә үзвләринин јерини һеч вәчһлә дәјишдирмәк олмаз. Әкәр бунларын јери дәјишдирилләрсә, чүмлә гејри-муәјјән мәзмун ифадә едән сөз јығынына чевриләр.

Јухарыда дејиләнләр икинчи дәрәчәли үзвләрдән анчаг гејри-муәјјән васитәсиз тамамлыгларын иштирак етдији чүмләләрә аиддир. Лакин һеч елә һал ола билмәз ки, чүмләдә икинчи дәрәчәли үзвләрдән һәмишә тәкчә гејри-муәјјән васитәсиз тамамлыглар иштирак етсин. Әкәр гејри-муәјјән васитәсиз тамамлыгларла јанашы, башга икинчи дәрәчәли үзвләр дә иштирак едәрсә, онда һәмин тамамлыг бүтүн үзвләрдән сонра вә хәбәрдән әввәл (хәбәрин јанында) кәлир. Һәтта башга үзвләр үслуби чәһәтдән сыраландыгда белә, тамамлыг хәбәрдән ајрыла билмир. Мәсәлән:

Кән'ан бу күн Јасиндән үч китаб алды.

Бу күн Кән'ан Јасиндән үч китаб алды.

Јасиндән бу күн Кән'ан үч китаб алды вә с.

Чүмләдә һәм васитәсиз, һәм дә васитәли тамамлыг иштирак едәрсә, әввәл васитәсиз, сонра исә васитәли тамамлыг кәлир. Зәннимизчә, бу, онунла изаһ едилмәлидир ки, васитәсиз тамамлыг анчаг тә'сирли фе'ли олан чүмләләрдә иштирак едир вә һәмин фе'лләр илк нөвбәдә васитәсиз тамамлыгла әлагәдар олур. Васитәли тамамлыглар исә тә'сирли фе'лләлә билавасите әлагәјә кирмир. Мәсәлән: вердим тә'сирли фе'ли әввәл нәји?, сонра исә кимә? суалларыны тәләб едир, јә'ни һәмин суаллара чаваб олан сөзләрдән биринчиси әввәл, икинчиси исә сонра кәлир.

Бу дејиләнләр грамматик сыраланмаја аиддир. Үслуби сыраланмада васитәсиз тамамлыг васитәлидән сонра да кәлә биләр.

Чүмләдә зәрфлијин јери. Зәрфликләр, тамамлыглара нисбәтән, идарә олундуғу фе'лләлә зәиф әлагәдә олур. Она көрә дә әслиндә билавасите хәбәрин јанында кәлмәли олан зәрфлик чох вахт чүмләнин әввәлиндә јерләшмәјә чәһд едир.

Зәрфликләрин һамысы чүмләнин ејни јериндә кәлә билмир. Мәсәлән, јер вә кәмијјәт зәрфликләри әксәр һалларда аид олдуғу хәбәрин јанында, заман зәрфликләри чүмләнин әввәлиндә, тәрзи-һәрәкәт, сәбәб-мәгсәд зәрфликләри мүбтәдадан сонра, дикәр үзвләрдән әввәл кәлир. Бунлары ашағыдакы мисаллар әсасында ајдын шәкилдә баша дүшмәк олар:

Колхозчулар тарладан евә гајыдырдылар. Онлар чох ишләмишләр. Кәлән ил Ариф једдинчи синфә кечәчәк. Әһмәд тез-тез әтрафа көз кәздирирди. Ушаг севинчиндән ағлады.

Биринчи чүмләдә јер (тарладан, евә), икинчидә кәмијјәт (чох), үчүнчүдә заман (кәлән ил), дөрдүнчүдә тәрзи-һәрәкәт (тез-тез), бешинчидә сәбәб-мәгсәд (севинчиндән) зәрфликләринин чүмләдәки јери јухарыдакы фикри сүбут едир.

Бә'зән чүмләдә бир нечә зәрфлик иштирак едир. Бу заман сыраланма башлыча олараг, ашағыдакы шәкилдә өзүнү көстәрир.

1. Заман вә јер зәрфликләринин иштирак етдији чүмләләрдә әввәл заман, сонра јер зәрфлији кәлир. Мәсәлән:

---

[1] Азәрбајҹан дилинин грамматикасы, II һиссә, Азәрбајҹан ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1959, сәһ. 247—248.

Scanned with MOBILE SCANNER

Мән саат 12-дә мәктәбә кетмәлијәм.

Илк совет пејки 1961-чи илдә космоса бурахылмышдыр.

Бу чүмләләрдә заман зәрфликләри (саат 12-дә, 1961-чи илдә) әввәл, јер зәрфликләри исә (мәктәбә, космоса) сонра кәлмишләр.

2. Заман вә тәрзи-һәрәкәт зәрфликләринин иштирак етдији чүмләләрдә дә әввәл заман, сонра тәрзи-һәрәкәт зәрфликләри кәлир. Мәсәлән:

Совет адамларынын индики нәсли ијирми илдән сонра даһа хошбәхт јашајачагдыр.

Бу чүмләдә тәрзи-һәрәкәт зәрфлији (даһа хошбәхт) заман зәрфлијиндән (ијирми илдән сонра) сонра кәлмишдир.

3. Заман вә кәмијјәт зәрфликләринин иштирак етдији чүмләләрдә дә әввәл заман, сонра исә кәмијјәт зәрфликләри кәлир. Мәсәлән:

Таһир бу дәфә Чәмили хејли сүздү чүмләсиндәки заман (бу дәфә) вә кәмијјәт (хејли) зәрфликләри јухарыдакы фикри сүбут едир.

4. Јер вә тәрзи-һәрәкәт зәрфликләринин иштирак етдији чүмләләрдә, адәтән, әввәлчә јер, сонра тәрзи-һәрәкәт зәрфликләри кәлир. Мәсәлән:

Кән'ан вә Ағададаш столун әтрафында үзбәүз отурмушлар чүмләсиндә әввәл јер (столун әтрафында), сонра тәрзи-һәрәкәт (үзбәүз) зәрфликләри кәлмишдир.

5. Јер вә мәгсәд зәрфликләринин иштирак етдији чүмләләрдә әввәл мәгсәд, сонра исә јер зәрфликләри кәлир. Мәсәлән: Чамал наһар етмәк үчүн евә кетди чүмләсиндә мәгсәд зәрфлији (наһар етмәк үчүн) әввәл, јер зәрфлији (евә) сонра кәлмишдир.

6. Бә'зи чүмләләрдә ејни заманда бир нечә зәрфлик иштирак едир. Белә чүмләләрдә адәтән, әввәл заман, сонра тәрзи-һәрәкәт, јер вә с. зәрфликләр кәлир. Мәсәлән:

Һәсән саат 3-дә гача-гача евә кедирди чүмләсиндәки зәрфликләр бу фикрин доғрулуғуну көстәрир.

Бура гәдәр дејиләвләр чүмлә үзвләринин грамматик сыраланмасына аиддир. Лакин субјектин мәгсәдиндән, чүмләнин мә'насындан асылы олараг һәмин сыраланманы чох вахт услуби сыраланма әвәз едир. Әкәр грамматик чәһәтдән әввәл мүбтәда, сонра хәбәр, онларын арасында исә икинчи дәрәчәли үзвләр (тә'јинләрин мүбтәдадан әввәл кәлмәси нәзәрә алынмазса) кәлирсә, услуби чәһәтдән чүмлә үзвләринин јери сабит дејил вә мә'нанын тәләбиндән асылыдыр.

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

Суал 1.

Һәмән, һаман вә һәмин сөзләринин мә'нача бир-бириндән фәрги вармы? Әкәр јохдурса, әдәби дил нөгтеји-нәзәриндән бунлардан һансы дүзкүндүр?

Суал 2.

Хошбәхт сөзү әдәби дилдә адәтән хошбахт шәклиндә тәләффүз олунур. Һәтта бә'зән мәтбуатда да белә ишләдилир. Орфографијамызда һәмин сөзүн ә илә јазылмасы гәбул едиләркән һансы гануна әсасланылмышдыр?

Һ. Һәсәнов (Бакы).

Чаваб 1.

Һәмән, һаман вә һәмин сөзләринин мә'нача бир-бириндән һеч бир фәрги јохдур. Нитгимиздә бунларын мүәјјән услуби фәргләрә малик олдуғуну да сөјләмәк чәтиндир. Лакин инкаредилмәз фактдыр ки, һәмин сөзләрин үчү дә мүасир әдәби дилимизин лүғәт тәркибиндә мүәјјән јер тутур. Һәмән вә һаман сөзләринә аз-чох шифаһи нитгдә вә бәдии әсәрләрдә, хүсусән поезијада тәсадүф едилир. Елми, күтләви әсәрләрдә, мәтбуат дилиндә исә, демәк олар ки, анчаг һәмин сөзүндән истифадә олунур.

Демәк, һәмән, һаман вә һәмин сөзләриндән әдәби дилимиздә ән чох үчүнчүсү ишләдилир; лакин әввәлинчиләрдән истифадә едилмәсини дә сәһв һесаб етмәк олмаз.

Чаваб 2.

Хошбәхт сөзү тәркибинә көрә хош вә бәхт сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Орфографијамызда бәхт сөзүнүн ә илә јазылмасы гәбул едилдији үчүн (тарихи-ән'әнәви принсипә әсасән), хошбәхт, еләчә дә бәхтијар, бәхтәвәр, бәдбәхт кими сөзләрин јазылышында да мәһз бу гајда нәзәрә алынмышдыр.

Суал.

Әли-Бајрамлы, Гасым-Исмајылов, Алма-Ата вә с. кими дефислә јазылан хүсуси исимләрдән лы, ли, лу, лү шәкилчи-

Scanned with MOBILE SCANNER

ләри васитәсилә үмуми исимләр дүзәлтдикдә онлары нечә јазмаг лазымдыр.

А. Бағыров (Бакы).

Чаваб.

Мә'лум олдуғу үзрә, јер адлары билдирән хүсуси исимләрдән үмуми исимләр дүзәлдиләркән, јазыда онларын әввәлинчи сәси кичик һәрфлә јазылыр; мәсәлән, Бакы—бакылы, Газах—газахлы вә с. Еjни гајда илә дә ашағыдакы сөзләр јазылмалыдыр: Алма-Ата—алма-аталы, Әли-Бајрамлы—әлибајрамлылы, Гасым-Исмајылов—гасым-исмајыловлу, Новханы—новханылы вә с.

Суал.

V—VIII синифләрдә јазы ишләриндәки сәһвләрин тәсһиһинә аид мәшғәләләр нечә апарылмалыдыр?

h. Шәрифов (Шаумјан (кәнд) рајону)

Чаваб.

Мүәллим, адәтән, јазы ишләринин үмуми нәтичәләри һаггында шакирдләрә мә'лумат вермәли, јахшы вә пис јазан шакирдләрин јазы ишләриндән бир нечәсини синиф гаршысында нүмајиш етдирмәлидир. Бундан сонра, дәфтәрләр шакирдләрә пајланмалы вә онлара өз сәһвләрини диггәтлә нәзәрдән кечирмәк, нәдә вә нә үчүн сәһв бурахдыгларыны ајырд етмәк тапшырылмалыдыр. Ге'д етмәк лазымдыр ки, мәшғәләнин бу мәрһәләсиндә ишин кејфијјәти бир мүһүм мәсәләдән — јазы ишләриндәки сәһвләрин дүзәлдилмәси тәләбләринә мүәллимин нә дәрәчәдә дүзкүн риа'әт етмәсиндән чох асылыдыр. «Орта мәктәбләрин V—XI синифләриндә Азәрбајчан дилиндән вә әдәбијјатдан шакирдләрин јазы ишләринин ги'мәт нормалары» адлы тә'лиматда ајдын шәкилдә көстәрилир ки, V—VIII синифләрдә мүәллим шакирдләрин јазыларындакы сәһвләри һеч дә һәр заман дүзәлтмәмәли, һәмин сәһвләрин алтындан јалныз хәтт чәкмәклә кифајәтләнмәлидир. Сәһвләрин дүзәлдилмәсиндә белә бир принсипә истинад едилмәси (јухары синифләрә доғру кетдикчә даһа мүрәккәб јоллардан истифадә едилир) она көрә лазым көрүлүр ки, бу, шакирдләрә өз сәһвләрини мүстәгил олараг дүшүнүб тапмаға имкан верир, онларын дәркетмә фәалијјәтини хејли фәаллашдырыр.

Сәһвләрин тәсһиһинә аид мәшғәләләрдә шакирдләрин өз јазы ишләри илә танышлығы јалныз о заман фајдалы ола биләр ки, мүәллим сәһвләри ашкара чыхараркән мәһз һәмин мүһүм мәсәләјә чидди диггәт јетирмиш олсун.

Мәшғәләнин бу мәрһәләсиндән сонра мүәллим шакирдләрин әксәријјәти үчүн типик олан сәһвләрлә әлагәдар гајдалара аид мүвафиг чалышмалар үзәриндә иш апармалыдыр. Мәсәлән, тутаг ки, белә сәһвләрдән бири имла мәтниндәки анлә сөзүнүн ајилә шәклиндә, стансија сөзүнүн истанса, истансија вә с. шәклиндә сәһв јазылмасы илә әлагәдардыр. Мүәллим бу сөзләрдә бурахылан сәһвләри тәкчә һәмин ики сөзүн дүзкүн јазылышы үзәриндә шакирдләри ишләтмәклә истәнилән нәтичәни әлдә едә билмәз. О, әввәлинчи сөзлә әлагәдар олараг шакирдләри ејни орфограмлы башга сөзләр үзәриндә ишләтмәлидир; онлара даирә, шаир, аид, Наилә, хаин вә с. кими бир нечә сөз јаздырыб, гоша саитләрин алтындан хәтт чәкдирмәли, һәмин сөзләрин јазылышы илә тәләффүзү арасындакы фәрги онлара изаһ етмәлидир (мүсаһибә јолу илә). Стансија сөзүнүн дүзкүн јазылышы үзәриндә иш апараркән исә стәкан, стол, стул, стадион кими вә әввәли башга гоша самитләрлә башланан сөзләрдән ибарәт хүсуси чалышмалар апармалыдыр.

Үмумијјәтлә, сәһвләрин тәсһиһинә аид мәшғәләләрдә вахтын әсас һиссәси мүвафиг чалышмаларын апарылмасына сәрф едилмәлидир. Һәмин чалышмалар өз характеринә көрә мүхтәлиф ола биләр; мәсәлән: а) орфограмы ејни вә ја охшар сөзләрдән ибарәт өјрәдичи имла апармаг; б) сәһв бурахылмыш сөзә аид орфограмы ејни олан башга сөзләр тапдырыб јаздырмаг; в) сәһвләри шакирдләрин шүурлу сурәтдә дәрк етмәси үчүн мүәјјән сөзләри гурулушуна көрә тәһлил етдирмәк вә с.

Нәһајәт, шакирдләрә мүәјјән ев тапшырығы верилмәлидир. Бу тапшырыглар үмуми вә фәрди характердә ола биләр.

Scanned with MOBILE SCANNER

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУМАҒЫ МӘСЛӘҺӘТ БИЛИРИК

«ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ТӘДРИСИНИН МЕТОДИКАСЫ»

Орта мәктәбдә тәдрис олунан һәр бир фәннин өзүнә мәхсус тәдрис методикасы вардыр. Белә ки, һәмин фәнни тәдрис едән мүәллим буну јахшы билмәдән тәдрис етдији фәнни шагирдләрә јахшы баша сала билмәз. Бурасы да мә'лумдур ки, орта мәктәб мүәллимләринин белә бир методик вәсаитә бөјүк еһтијаҹлары вардыр. Бу мә'нада педагожи елмләр доктору, профессор А. Абдуллајевин бу јахынларда чапдан чыхмыш «Орта мәктәбдә Азәрбајҹан дили тәдрисинин методикасы» адлы санбаллы китабы диггәти ҹәлб едир.

Мүәллифин бу китаб үзәриндә чохдан ишләдији вә кәркин әмәк сәрф етдијини «Бир нечә сөз» башлығы алтында јаздығы гејддән ајдын етмәк олур. О јазыр: «Һәр һансы бир фәннин тәдриси методикасы узун илләр боју апарылан тәдгигат, мүәллимләрин күтләви тәҹрүбәсини тәһлил едиб үмумиләшдирмәк вә мәктәбләрлә әмәли олараг әлагә сахламаг нәтиҹәсиндә јарадыла биләр. Мүәллимләрә тәгдим едилән һәмин әсәр узун илләр апарылмыш педагожи вә методик әмәјин мәһсулудур».

Мүәллиф әсәрин киришиндә кедән сөһбәтдә көстәрир ки, һәмин әсәри үзәриндә ишләркән мәктәбин һәјатла әлагәсини мөһкәмләтмәк һаггындакы Ганун вә партијамызын Јени Програмынын тәләбләри әсас көтүрүлмүшдүр. Китабда совет дилчилији әсасында Азәрбајҹан дили тәдрисинин принсипләри, үсул вә јоллары, педагокика вә психолокијанын башлыҹа мүддәалары, дил тәдрисинин вәзијјәтини өјрәнмәк мәгсәди илә апарылмыш мүшаһидә вә тәдгигатлар, әлдә едилмиш нәтиҹәләр һаггында охуҹулара мүәјјән мә'лумат верилир.

Мүәллиф әсәрини даһа да зәнкинләшдирмәк, мүасир методика илә сәсләндирмәк мәгсәди илә дил тәдрисинин методикасына даир русча мөвҹуд олан чох зәнкин вә јени әдәбијјатдан кениш истифадә етдијини дә гејд едир.

«Орта мәктәбдә Азәрбајҹан дили тәдрисинин методикасы» әсәриндә Азәрбајҹан дили тәдриси методикасынын әсас мәсәләләри, фонетика тәдрисинин методикасы, морфолокија вә орфографија тәдрисинин методикасы, синтаксис вә дурғу ишарәләри тәдрисинин методикасы, шагирдләрин шифаһи нитгләринин инкишафы вә онларын лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк јолларындан бәһс олунур.

«Орта мәктәбдә Азәрбајҹан дили тәдрисинин методикасы» китабы «Бир нечә сөз»дән, једди фәсилдән: 1) «Азәрбајҹан дили тәдриси методикасынын елми әсаслары», 2) «Азәрбајҹан дили тәдриси методикасынын әсас мәсәләләри», 3) «Фонетика тәдрисинин методикасы», 4) «Морфолокија вә орфографија тәдрисинин методикасы», 5) «Синтаксис вә дурғу ишарәләри тәдрисинин методикасы», 6) «Шагирдләрин шифаһи нитгләринин инкишафы», 7) «Шагирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк јоллары»ндан ибарәтдир.

«ИБТИДАИ СИНИФЛӘРДӘ ҺҮСНХӘТ ТӘ'ЛИМИ»

Халгын һәјатында бөјүк әһәмијјәтә малик олан јазы һәр бир шәхс үчүн әһәмијјәтлидир.

Һәр бир мәдәни шәхсин дүзкүн, көзәл, асан охунан, ајдын вә сүр'әтли јазысы олмалыдыр.

Хүсусилә һәр бир мәктәбли тәмиз, көзәл вә сәлигәли јазы јазмағы баҹармалыдыр.

Көзәл, дүзкүн јазынын гајдаларыны билмәдән шагирдләрдә көзәл вә дүзкүн јазы вәрдиши јаратмаг мүмкүн дејилдир. Белә бир вәрдиш һүснхәт гајдаларына әмәл етмәк нәтиҹәсиндә әлдә едилир. Һәм дә дүзкүн вә көзәл јазмағы баҹармаг әсасән илк јазы тә'лими дөвүрүндән башланыр.

Бә'зән елә јазылара раст кәлмәк олур ки, ја охумаг чәтин олур, ја да һеч охумаг белә мүмкүн олмур. Бунун әсил сәбәбини, ибтидаи мәктәбә гәбул едилмиш шагирдә илк күндән башлајараг көзәл вә дүзкүн јазы вәрдиши верилмәмәси илә изаһ етмәк олар. Белә ки, шагирдләрин јазыларында мүшаһидә едилән нөгсанлар һүснхәт програмында көстәрилән тәләбләрин јеринә јетирилмәмәси үзүндән ирәли кәлир.

Шагирдләрә дүзкүн, көзәл вә саваддлы јазы вәрдишләри ашыламағын бир сыра зәрури шәртләри вардыр. Һәр шејдән әввәл бу, бармагларын, биләјин, голун мәгсәдәујғун һәрәкәт едилмәси илә мүәјјән едилир. Буна көрә дә һүснхәт тәдрисинә ибтидаи мәктәбдән башланыр. Ибтидаи синиф шагирдләри һәлә лап биринҹи күндән башлајараг һәрфләрин доғру, ајдын вә көзәл јазылмасыны өјрәнирләр. Һәм дә бу иш күндәлик дәрсләрдә апарылдығы кими, һүснхәт дәрсләриндә дә бир даһа мөһкәмләндирилир.

Һүснхәти өјрәнәркән илк әввәл шагирдләр јазы заманы дүзкүн отурмалыдырлар. Бу заман ишыг сол тәрәфдән дүшмәлидир. Јазы заманы гәләми әлдә тәләб олундуғу кими тутмаг, дәфтәрләрин сәмтә үзәринә дүзкүн гојулмасы да әсас шәртләрдәндир.

Һүснхәт мәшғәләси габагҹадан һазырлыг мәшғәләләри илә башланыр, сонра үнсүр, һәрф вә сөз јазылышынын тәкрары кечилир.

Бир гајда олараг шагирдләр әввәлҹә јаваш-јаваш јазырлар, лакин һәрф үнсүрләринин јазылмасы мәнимсәнилдикҹә јазынын сүр'әти сүр'әтләндирилир.

Әлифбанын бүтүн бөјүк вә кичик һәрфләринин јазылмасы мәнимсәнилдикдән сонра јазы гајдаларыны көзләмәклә бәрабәр ҹүмлә вә кичик парчаларын јазылышына кечилир.

Мәктәбләримиздә тәдрис олунан һүснхәт фәнни үчүн нәзәри ҹәһәтдән әсасландырылмыш, демәк олар ки, һеч бир вәсаит јохдур. Бу ҹәһәтдән Ф. Әбдүррәһимовун «Ибтидаи синифләрдә һүснхәт тә'лими» адлы вәсаитини илк тәшәббүс кими гијмәтли бир вәсаит һесаб етмәк олар.

Бу китабча мәктәбдә һүснхәт тәдрисинин кифајәт гәдәр ишләнилмәмиш вә чох актуал олан мәсәләләринә һәср едилмишдир. Китабчада мөвҹуд материалларын гыса тәнгиди, тәһлили верилир вә ибтидаи мәктәбдә һүснхәт тә'лиминин әсас методлары шәрһ олунур.

Scanned with MOBILE SCANNER

Әсәрдә кинетик принсип әсасында һүснхәттин стигмографик хәтти, еләҹә дә тантла јазы, мүтајисә вә тәһлил-тәркиб үсуллары даһи дәгиг ишләнилмишдир.

Китабча ибтидаи мәктәб мүәллимләри үчүн һазырланмышдыр.

«МӘКТӘБЛИНИН ОРФОГРАФИЈА ЛҮҒӘТИ»

Мәктәбин вәзифәси шакирдләрә дүзкүн әдәби, шифаһи вә јазылы нитг бачарығы тәрбијә етмәкдән ибарәтдир.

Шакирдләрин там савадлы јазы јаза билмәләринин бир шәрти дә орфографија лүғәтини мөһкәм вә әсаслы билмәләриндән хејли дәрәҹәдә асылыдыр. Белә ки, шакирдләр истәр синифдә, истәрсә дә евдә һәр һансы бир јазы ишини јеринә јетирәркән јазыда бә'зи чәтинликләрлә гаршылашырлар. Белә чәтинликләрин бир гисми мүәјјән орфографик гајданы билмәмәкдән, јахуд унутмагдан ирәли кәлирсә, бир гисми дә бә'зи сөзләрин јазылышыны һеч бир гајдаја әсасән мүәјјән етмәјин мүмкүн олмамасындан ирәли кәлир.

Мәктәблиләрин гаршысына чыхан бу чәтинлији арадан галдырмаг мәгсәди илә дилчиләримиздән Ә. Аббасов вә Ә. Әфәндизадә јолдашлар бирликдә «Мәктәблинин орфографија лүғәти» адлы лүғәт һазырламышлар.

Мәктәблиләрин еһтијачыны өдәмәк үчүн олан һәмин лүғәтин «Кириш» һиссәсиндә дејилир ки:

Бу орфографија лүғәтиндә башлыча олараг, орта мәктәб шакирдләринин јазылы нитгиндә истифадә олунан вә јазылышы мүхтәлиф ҹәһәтләрдән чәтин олан сөзләр әһатә едилмишдир. Лүғәтин гыса вә јығчам олмасыны тә'мин етмәк үчүн орада еһни көкдән олан сөзләрин һамысы дејил, нитгдә ән чох ишләнәнләри верилмишдир.

«Мәктәблинин орфографија лүғәти» китабчасы «Кириш»дән, «Азәрбајҹан дили орфографијасынын әсас гајдалары»ндан вә «Лүғәт» һиссәләриндән ибарәтдир.

Китабчанын «Кириш»индә Азәрбајҹан әлифбасынын ҹәдвәли дә верилмишдир.

«САДӘ ҸҮМЛӘНИН ТӘДРИСИ ПРОСЕСИНДӘ НИТГ ИНКИШАФЫ ҮЗРӘ АПАРЫЛАН ИШЛӘР»

Филолоҝи елмләр намизәди Б. Әһмәдовун «Садә ҹүмләнин тәдриси просесиндә нитг инкишафы үзрә апарылан ишләр» адлы китабчасында республикамызын габагҹыл Азәрбајҹан дили мүәллимләринин садә ҹүмләнин тәдриси заманы шакирдләрлә нитг инкишафы үзрә апарылан ишләрдән бәһс олунур, сонра онларын тәдрис методикасындан әтрафлы данышылыр.

Мүәллиф шакирдләрдә лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси, ҹүмлә гурмаг вәрдишләринин инкишафы, рабитәли нитг үзрә апарылан ишләр, ифадәли оху мәдәнијјәтинә јијәләнмәк мәсәләләри үзәриндә әтрафлы дајаныр.

Мүәллиф һәмин әсәри јазаркән Газах, Ҹәбрајыл, Минкәчевир, Загатала, Бәрдә мәктәбләриндә вә б. мәктәбләрдә мүшаһидәләр апармыш, Бакы шәһәринин 176, 31 нөмрәли мәктәбләриндә, Товуз рајону Алакөл кәндиндәки орта мәктәбдә експериментләр кечирмишдир. О, мүәллимләрин дәрсләрини мүшаһидә заманы синтаксисин тәдрисиндә јахшы тәҹрүбә газанмыш оланлары ашкара чыхармыш, онларын иш үсулларыны өјрәниб үмумиләшдирмишдир. Мүәллиф өз мүшаһидәләри заманы ону да мүәјјән етмәјә мүвәффәг олмушдур ки, республикамызын бә'зи мүәллимләри нәинки тәкҹә синтаксисин тәдрисиндә, һәм дә үмумијјәтлә Азәрбајҹан дилинин тәдриси саһәсиндә кәзәл тәҹрүбә газанмыш, тә'лимдә јени иш үсуллары илә ишләмәјә башламышлар. Мәктәбләримиздә белә мүәллимләрин сајы кетдикҹә артыр.

Мүәллиф ирәли сүрдүјү јени мүддәалары мәктәбләрдә апардығы експериментләр васитәсилә әсасландырмаға чалышыр.

«Садә ҹүмләнин тәдриси просесиндә нитг инкишафы үзрә апарылан ишләр» китабчасында мүәллиф «Садә ҹүмләнин тәдриси илә әлагәдар гаршыја чыхан лингвистик чәтинликләр һаггында», «Мәктәбләрдә апарылмыш мүшаһидә вә експериментләр һаггында», «Синтаксисин тәдрисинә гәдәрки һазырлыг (пропедевтик) мәшғәләләри», «Ҹүмлә һаггында үмуми мә'лумат» вә с. башлыглар алтында өз фикрини изаһ едир. Белә башлыглар китабчада 15-дир.

«АХШАМ МӘКТӘБЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ТӘДРИСИНИН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ»

Мә'лум олдуғу кими, күндүз мәктәбләриндә тәдрис саатларынын мигдары ахшам мәктәбләринә нисбәтән чохдур. Она көрә дә күндүз мәктәбләриндә мүхтәлиф өјрәдиҹи вә јарадыҹы тапшырыглардан истифадә едәрәк, тә'лимин кејфијјәти јүксәлдилир. Лакин ахшам мәктәбләриндә вахтын азлығы шакирдләрин үзүми инкишафы, һәјат тәҹрүбәләри нәзәрә алынарса, тә'лимин мәзмунунда вә методунда дәјишиклик етмәк зәрурийјәти мејдана чыхыр.

Ахшам мәктәбләриндә програм материалларынын мәзмунуна вә планлашдырылмасына, шакирдләрин билијини системә салан вә бәрпа едән тәкрара, мүстәгил ишләрин тәшкилинә, дәрсин еффективлијини артырмаға, практик ишләрә даһа чох фикир вермәк лазымдыр. Ахшам мәктәбләриндә дәрс дејән мүәллимләрин әсас мәгсәди дәрсин кејфијјәтини јүксәлтмәклә бәрабәр, тәдрис етдикләри фәнләри шакирдләрә синифдә өјрәтмәкдир. Һазырда дәрсин еффективлији мәсәләси педагожи коллективин диггәт мәркәзиндә дурур. Шакирдләри фәаллашдырмаг вә онларын дәрслик үзәриндә мүстәгил ишләмәләринә наил олмаг, схем вә ја әјани васитәләрдән јерли-јериндә истифадә етмәк лазымдыр. Ахшам мәктәбләриндә бүтүн фәнләрин тәдрисиндә олдуғу кими, Азәрбајҹан дили фәннинин тәдрисиндә дә шакирдләрин мүстәгил иши әсас јер тутур. Лакин мүшаһидәләр көстәрир ки, бу иш ахшам мәктәбләриндә һәләлик лазыми сәвијјәдә дејилдир. Бир чох мүәллимләр һәлә көһнә гајдада ишләјир, шакирдләри мүстәгил фикирләшмәјә алышдырмыр, онлары јалныз дәрси динләмәјә вә дәрсликдә верилмиш материалы әзбәрләмәјә мәҹбур едирләр. Бу үсул исә мәктәбин гаршысында дуран јени тәләбләри өдәмир.

К. Микајылов јолдаш бүтүн јухарыда дејиләнләри нәзәрә алараг «Ахшам мәктәбләриндә Азәрбајҹан дили тәдрисинин бә'зи мәсәләләри» китабчасыны јазмышдыр. О, бу китабчада ахшам (нөвбәли) орта үмумтәһсил мәктәбләринин хүсусијјәтләрини нәзәрә алмыш, Азәрбајҹан дили дәрсләринин сәмәрәли тәшкили вә апарылмасы методикасындан бәһс етмиш, бу саһәдә габагҹыл мүәллимләрин иш тәҹрүбәсиндән дә истифадә етмәји унутмамышдыр.

«Ахшам мәктәбләриндә Азәрбајҹан дили тәдрисинин бә'зи мәсәләләри» китабчасы «Бир нечә сөз»дән, «Азәрбајҹан дили тәдрисинин

Scanned with MOBILE SCANNER

бә'зи мәсәләләри», «Азәрбајҹан дили үзрә тәкрар дәрсләрин тәшкили», «Азәрбајҹан дилиндән јазы ишләринин тәшкили тәҹрүбәсиндән», «Азәрбајҹан дилиндән мәсләһәт саатларынын тәшкили» вә «Азәрбајҹан дили үзрә иллик програм материалларынын планлашдырылмасы» башлыглары алтында верилән сөһбәтләрдән ибарәтдир.

Мүәллиф, мүәллимләрә көмәк мәгсәди илә китабчада илк дәфә олараг Азәрбајҹан дили үзрә иллик програм материалларынын планлашдырылмасыны вермишдир ки, бу да мүсбәт һал сајылмалыдыр.

Јухарыда гејд олунан јени китаблары Азәртәдриснәшр јахын күнләрдә чапдан бурахмышдыр.

«МҮАСИР АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНДӘ ТАБЕЛИ МҮРӘККӘБ ҸҮМЛӘЛӘР»

Мә'лум олдуғу кими, табели мүрәккәб ҹүмләнин тәдгиги мүасир дилчилијимизин ән зәрури мәсәләләриндәндир. Табели мүрәккәб ҹүмләләрин өјрәнилмәси, онларын сәрһәддинин мүәјјәнләшдирилмәси бөјүк нәзәри вә тәҹрүби әһәмијјәтә маликдир. Һәм дә бу мәсәләнин һәлли јалныз Азәрбајҹан дилчилији үчүн дејил, түркологија үчүн дә фајдалыдыр.

Бундан башга С. М. Киров адына АДУ-нун филоложи факүлтәсиндә мүасир Азәрбајҹан дилиндән хүсуси курс мүһүм бир бөлмәјә — «Табели мүрәккәб ҹүмләләр» бәһсинә һәср едилир. Чохдан бәри кечилән бу хүсуси курса аид јығҹам вә әһатәли бир тәдрис вәсаити јохдур. Һабелә үмуми курсун кечилмәсиндә дә белә бир тәдрис вәсаитинә хејли еһтијаҹ һисс олунур.

Бүтүн бунлар нәзәрә алынараг «Мүасир Азәрбајҹан дилиндә табели мүрәккәб ҹүмләләр» адлы вәсаитин јарадылмасы зәрури һесаб едилмишдир.

«Мүасир Азәрбајҹан дилиндә табели мүрәккәб ҹүмләләр» адлы китаб «Бир нечә сөз», «Мүгәддимә», «Түркологијада табели мүрәккәб ҹүмлә проблеми», «Табели мүрәккәб ҹүмлә вә онун гурулмасы», «Табели мүрәккәб ҹүмләләрин гурулушуна көрә тәснифи», «Будаг ҹүмләнин нөвләри» вә «Гыса нәтиҹәләр» башлыглы бәһсләрдән ибарәтдир.

«Мүасир Азәрбајҹан дилиндә табели мүрәккәб ҹүмләләр» адлы әсәрин мүәллифи — филоложи елмләр намизәди, досент Ә. Абдуллајевдир.

Мүәллиф китабын киришиндә гејд едир ки, о, һәмин вәсаити чапа һазырларкән рус грамматистләринин вә түркологларын әсәрләри, профессор М. Ш. Ширәлијев, профессор С. С. Ҹикија, профессор Н. А. Баскаков, профессор Г. А. Абдурахмановун гијмәтли гејдләри вә мәсләһәтләри мүәллифә хејли көмәк етмишдир. Бундан әлавә, университетин үмуми дилчилик кафедрасынын досентләри А. Ахундов, Ј. Сејидов, А. Һәсәнов, Ә. Бағыров, Ф. Зејналов, Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун баш елми ишчиләри З. Будагова, А. Әләкбәрли, А. Асланов, М. Рәһимов, Ә. Ҹавадов, Р. Хәлилов өз хејирли мәсләһәтләри илә китабын тәкмилләшмәсинә көмәк етмишләр.

Бүтүн бунларын нәтиҹәсиндә мүәллиф һәмин әсәрин јаранмасында гаршысына гојдуғу әсас мәгсәдә наил олмуш, мүасир Азәрбајҹан дилиндә табели мүрәккәб ҹүмләләрин тәдрисиндәки чохдан бәри давам едән нөгсан вә чәтинлији гисмән дә олса арадан галдырмаға мүвәффәг олмушдур.

Мүәллиф, мүасир Азәрбајҹан дилиндә табели мүрәккәб ҹүмләләр үзәриндә апардығы узун вә көркин әмәк күнләринин ишини јекунлашдырараг конкрет нәтиҹәләр чыхармаға мүвәффәг олмушдур.

«ИБТИДАИ СИНИФЛӘРДӘ ЈАЗЫЛЫШЫ ЧӘТИН СӨЗЛӘР ҮЗӘРИНДӘ ИШ»

Орфографија тә'лиминин мүһүм саһәләриндән бири јазылышы чәтин сөзләр үзәриндә ишдир. Јазылышы чәтин сөзләрин орфографијасынын шагирдләр тәрәфиндән мөһкәм мәнимсәнилмәси онларын јалныз савадлылығынын артырылмасына дејил, һәм дә лүғәт еһтијатларынын зәнкинләшдирилмәсинә, үмумијјәтлә, онларын нитгинин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрир. Буна көрә дә мүәллимләр бу мәсәлә илә ҹидди мәшғул олмалыдырлар.

Тәбии ки, мүәллимләр һәмин мәсәлә илә мәшғул оларкән бә'зиләри бу вә ја башга мәсәләнин шагирдләрә мәнимсәдилмәсиндә методик јардыма еһтијаҹ һисс едәҹәкдир. Методик јардыма еһтијаҹ һисс едән мүәллимләр педагожи елмләр намизәди Ј. Ш. Кәримовун мүәллифлији вә филоложи елмләр намизәди Ә. Р. Әфәндизадәнин редактәси алтында нәшр олунмуш «Ибтидаи синифләрдә јазылышы чәтин сөзләр үзәриндә иш» адлы методик вәсаитдән истифадә едә биләрләр.

Ибтидаи синиф мүәллимләринин истифадәсинә верилән һәмин методик вәсаитдә орфографија тә'лиминин мүһүм саһәләриндән бири олан јазылышы чәтин сөзләр үзәриндә ишин тәшкили јоллары изаһ едилир.

«Ибтидаи синифләрдә јазылышы чәтин сөзләр үзәриндә иш» адлы методик вәсаити Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијинин тәдрис-методика шө'бәси нәшр етмишдир.

АЗАДЛЫГ НӘҒМӘКАРЫ

Азадлыг нәғмәкары олан М. Ј. Лермонтовун јазыб-јаратдығы дөвр Русијада декабристләр үсјанындан сонра башланан иртиҹа илләринә тәсадүф едир. Үсјандан сонра өлкәдә башланан ағыр вәзијјәт вәтәнпәрвәр шаирин јарадыҹылығында өз бәдии ифадәсини тапа билмишдир. Мәһз буна көрә дә бөјүк шаир, мүтәфәккир вә вәтәндаш олан Лермонтов, әсәрләриндә дөврүнүн габагҹыл фикирли адамларынын арзу вә истәкләрини бүтүн дәринлији илә көстәрмишдир.

Русијада инсан һүгугларынын вәһшиҹәсинә тапдаландығы бир дөврдә Лермонтов «инсанын һүгуг вә талеји һаггында» (Белински) дүшүнмүш, әсәрләриндә халгын мүдафиәчиси кими чыхыш етмиш, азадлыг вә демократија идејаларынын халг арасында јајылмасы ишиндә бүтүн имканлардан истифадә етмәјә чалышмышдыр.

Лермонтов јарадыҹылығынын илк дөврләриндә онун поезијасында тәсадүф едилән вәтәнпәрвәрлик һисси вә вәтәнин ағыр талеји һаггындакы дүшүнҹәләр һәр шејдән әввәл ҝәнҹ шаирин јазыб-јаратдығы дөврүн хүсусијјәтләри илә әлагәдар иди. О, 1829-ҹу илдә «Монолог» адлы ше'риндә јазырды:

Инан ки, бу дүнјада һеч олмаг бир шәрәфдир.
Нә лазым дәрин билик, шөһрәт ардынҹа гачмаг,
Гызғын һүрријјәт ешги, һүнәр вә ја исте'дад?
Бунлары ки, һәјатда ишләдә билмирик биз...
...Бош боранлар ичиндә боғулур ҝәнҹлијимиз,
Кинин аҹы зәһәри ону тез зәһәрләјир;

Scanned with MOBILE SCANNER

Һәјат пијаләсиндән агулар ичирик биз,
Артыг көнлә һеч бир шеј нәш'ә верә билмәјир.

Көрүндүјү кими, бу ше'рин һәр бир мисрасында габагчыл адамларын, Вәтәнин вә халгын талеји ајдын шәкилдә өз әксини тапмышдыр.

Илләр өтүр. Лермонтов университетдә охудугу илләрдә һәјаты дәриндән өјрәнир, рус вә Гәрби Авропа классикләринин јарадычылығы илә таныш олур. Јени-јени әсәрләр јарадыр. «Азадлығын сон өвлады», «Исмајыл бәј» адлы поемалары, лирик вә ингилаби руһлу бир сыра марагаы ше'рләри бу дөврдә јазыр. Бир гәдәр сонра драматуркија саһәсиндә дә фәалијјәт көстәрир. «Испанијалылар», «Гәрибә адам», «Инсанлар вә еһтираслар» пјесләрини, 1830—31-чи илләрдә исә бир сыра лирик ше'рләр јазыр. О, «Арзу» ше'риндә гушлар кими азад пәрваз етмәк һаггында дүшүнүр.

Онун 1830—31-чи илләрдә јаздығы ше'р вә поемаларда Гафгаз мөвзусу әсас јер тутур. Гафгазын көзәл тәбиәти, гонагпәрәст адамлары, көчиб адәт вә ән'әнәләри бүтүн һәјаты боју Лермонтову марагландырыр вә о, ән јахшы әсәрләрини Гафгаза вә онун икид адамларына һәср едир. «Черкәз гызы», «Күрчү нәгмәси», «Гафгаз», «Мави дағлар силсиләсини севирәм» вә и. а. әсәрләри бу дөвр јарадычылығынын мәһсулудур.

Декабрист поезијасынын ингилаби ән'әнәләрини давам етдирән Лермонтов «Азадлығын сон өвлады» адлы поемасыны Новгородун истиглалијјәти вә азадлығы уғрунда мүбаризә апаран вә гәһрәманчасына һәлак олан Вадимә һәср етмишдир.

Русијадакы кәндли гијамларына, Авропадакы һадисәләрә, Гафгаздакы милли-азадлыг һәрәкатына рәғбәт көстәрән, әсәрләриндә бу вә ја дикәр һадисәләрлә әлагәдар олараг демократик идејалары вә габагчыл фикирләри тәрәннүм едән Лермонтовун һәрәкәтләри Москва университети рәһбәрләринин хошуна кәлмир. Онлар мүхтәлиф јолларла азадлыг севән шаирә тә'сир көстәрир вә ону университетдән чыхармаға наил олурлар.

Шаир һәрби мәктәбдә охудуғу заман «Демон» поемасы үзәриндә ишләјир, «Һачы Абрек» поемасыны јазыр, һәмчинин «Вадим» адлы повести үзәриндә ишләјир. Мәшһур «Јелкән» ше'рини дә бу вахт јазыр. Бу ше'рдә шаирин мөвчуд гурулуша гаршы мүнасибәти чох ајдын ифадә олунур. О, инсанлары, кәнчлији мүбаризәјә чағырыр.

«Вадим» поемасы битмәсә дә о, бурада кәндлиләрин мүлкәдарлара вә тәһкимчилик гурулушуна гаршы ингилаби мүбаризәләрини тәсвир едә билмишдир.

Һәрби хидмәтдә олдуғу заман кечирдији курултулу һәјат, кеф вә әјләнчә мәчлисләри ону тә'мин етмир. Шаирдә ону әһатә едән мүһитә гаршы е'тираз артыр, «Маскарад» пјесини јазыр.

Шаир бу әсәрдә декабристләр һәрәкатынын мәғлубијјәтиндән сонра Петербург чәмијјәти һаггында мә'лумат верир. Беләки, бу чәмијјәт нүмајәндәләри гумарбазлар, јалтаглар, сөзбазлар вә интригачылар өз һәгиги сималарыны кизләтмәк үчүн маска тахырлар. Онлар өз чинајәтләринин маска алтында өрт-басдыр етмәјә чалышырлар.

Лермонтов 1837-чи илдә «Бородино» ше'риндән сонра «Шаирин өлүмү» ше'рини јазыр вә бурада нәинки Пушкинә дәрин мәһәббәтини вә шаирин өлүмүндән кәдәрләндијини билдирмиш, һәтта шаирин гатилинә өз дәрин нифрәтини дә ифадә етмишдир.

Шаир Гафгазы чох севирди, бу һагда вә кәздији јерләр һаггында бир достуна белә јазырды:

«...Дағлары ашмышам, Шушада, Губада, Шамахыда олмушам...».

Гафгаз Лермонтова һәм мә'нәви, һәм дә физики гүввә вермишдир.

Лермонтов Тифлисдә олдуғу заман габагчыл фикирли адамларла әлагә јарадыр. Күрчүстан вә Азәрбајчанын көркәмли шәхсләри илә таныш олур. О, күрчү шаири А. Чавчавадзе, Н. Бараташвили, Тифлисдә дөвләт хидмәтиндә чалышан М. Ф. Ахундовла таныш олур, декабрист шаир А. Одојевски илә таныш олур. Азадлыг нәғмәкары илә М. Ф. Ахундов арасында достлуг Лермонтовун Азәрбајчан дилини, Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатыны өјрәнмәсинә көмәклик көстәрмиш вә «Ашыг Гәриб» әсәринин јаранмасына сәбәб олмушдур.

1841-чи илин апрелиндә Лермонтовла һәрби мәктәбдә охујан Н. Мартынов арасында тоггушма баш верир. Мартынов Лермонтову дуелә чағырыр. Ијулун 27-дә Машук дағынын әтәјиндә Мартыновун күлләсиндән Лермонтов өлүр. Беләликлә, дөврүнүн азадлыг мүғәнниси олан Лермонтов императорун көстәриши илә өлдүрүлүр.

Шаирин сијаси лирикасы һәмишә аловлу вә кәскин олмушдур. О, ше'рләриндә мүстәбид һөкмдарлар әлеј һинә үсјан едән гәһрәманлары алгышлајыр, азадлығы вә мүбаризәни тәрәннүм едирди.

Лермонтовун кәләчәјә бөјүк инамы варды. Рус характеринә јахшыдан бәләд олан шаир бу халгын узун мүддәт белә ганун-гајда илә разылаша билмәјәчәјини габагчадан көрүрдү. Бу мүнасибәтлә јазырды:

Бир јол кәлиб чыхачаг
Русијаја гара ил,
Онда чарларын тачы
Башындан дүшәчәк, бил;
Онлардан кәсәчәкдир халг
Кечмиш мәһәббәти,
Чохларынын олачаг өлүм вә ган гисмәти.

Лермонтов халглар достлуғунун, азадлыг вә гардашлығын нәғмәкары иди!

Бүтүн јухарыда гысача гејд етдијимиз М. Ј. Лермонтовун дөврү, һәјаты вә јарадычылығы һаггында әсаслы мә'лумат алмаг истәјәнләр Азәрбајчан ССР «Билик» чәмијјәтинин үзвү, филолоҝи елмләр намизәди, досент М. А. Бағыровун чапдан јени чыхмыш «М. Ј. Лермонтов» адлы китабчасындан истифадә едә биләрләр.

ЛЕРМОНТОВ ӘСӘРЛӘРИНИН ИКИНЧИ ЧИЛДИ

Өз доғма јурдундан говулмуш М. Ј. Лермонтов Гафгаза сүркүн едилмишди. Гафгазы доғма вәтәни кими севән, онун әмәксевәр адамларына дәрин һөрмәт бәсләјән, көзәл тәбиәтинә вурулан азадлыг нәғмәкары М. Ј. Лермонтовун зәнкин јарадычылығы Гафгаз халгы — о чүмләдән Азәрбајчан халгы үчүн дә һәмишә әзиз вә доғма олмушдур. Азәрбајчанлы охучулар һәлә ингилабдан әввәл истe'дадлы шаиримиз Аббас Сәһһәтин тәрчүмәләриндә Лермонтовун әсәрләри илә таныш олмушлар.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Лермонтовун әсәрләри Азәрбајчан дилиндә дәфәләрлә нәшр олунмушдур.

Scanned with MOBILE SCANNER

Бу күнләрдә Азәрнәшр бөјүк шаирин әсәрләринин II чилдини нәфис шәкилдә чапдан бурахмышдыр.

Китаба шаирин «Гафгаз әсири», «Дәниз гулдуру», «Чаны», «Азадлығын сон овлады», «Ганлы», «Өлүм мәләји», «Гачгын», «Мтсыри», «Демон» вә и. а. әсәрләри дахил едилмишдир. Бу әсәрләри Азәрбајчан дилинә шаирләрдән М. Рәһим, М. Ибраһим, Габил, Ә. Зијатај, Р. Рза, М. Сејидзадә, Н. Хәзри, Ә. Тол'әт вә б. тәрчүмә етмишләр.

Азадлыг вә гардашлыг нәғмәкары Лермонтов әдәби ирсинә јахындан бәләд олан, она бөјүк мәһәббәт бәсләјән А. Сәһһәтин тәрчүмәләри инди дә севилә-севилә охунур. Бу чилдә А. Сәһһәтин «Ганлы» вә «Һачы Абрек» поемалары дахил едилмишдир.

Шаирин әсәрләринин икинчи чилдинә филолоҝи елмләр намизәди Ә. Ағајев «М. Ј. Лермонтовун поемалары» адлы мүгәддимә дә јазмышдыр. Бу мүгәддимәдә бөјүк шаирин поемаларындакы сәнәткарлыгдан бәһс едилир.

«АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИЈЈАТЫ МӘСӘЛӘЛӘРИ»

Бу китабы Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы нәшријјаты бурахмышдыр.

«Азәрбајчан әдәбијјаты мәсәләләри» китабында Азәрбајчан әдәбијјаты илә әлагәдар олараг бир сыра алим вә әдәбијјатшүнасларын мәгаләләри дәрч олунмушдур. Бу мәгаләләр мөвзу е'тибары илә һәм мүхтәлиф, һәм дә чох марагльдыр. М. Арифин «Мүасир әдәбијјатын нәзәри мәсәләләринә диггәти артыраг», К. Әлибәјованын «Бәдиилик һаггында», А. Сәфијевин «Азәрбајчан совет комедијасында мүсбәт идеал мәсәләси», С. Салмановун «Лирикамызда ән'әнә вә новаторлуг мәсәләсинә даир» (мәгалә 1920-чи илләр Азәрбајчан поезијасы материаллары әсасында јазылмышдыр), Ј. Гарајевин «Ч. Чаббарлынын фачиә гәһрәманлары», К. Талыбовун «Сејид Һүсејнин әдәби-тәнгиди ҝөрүшләри», М. Әлиоғлунун «Классик нәсримизин бә'зи ән'әнәләри» мөвзусунда мәгаләләри китаба дахил едилмишдир.

Бундан башга китаба Һ. Исрафиловун «Өлүләр» пјесинин жанр хүсусијјәтләри», Ә. Бағыровун «Л. Н. Толстојун ушаг әсәрләринин Азәрбајчан дилиндә илк тәрчүмәләри», М. Гулузадәнин «Әнисүл-гәлб» вә онун әдәби ән'әнәләрлә әлагәси», Г. Кәндлинин «Садыг бәј Садигинин һәјат вә јарадычылығы һаггында бә'зи гејдләр», Р. Азадәнин «Азәрбајчанда епик ше'рин мәншәјинә даир» мәгаләләри дә дахил едилмишдир.

Китабда һәмчинин Араз Дадашзадәнин «Вагифин тәдгиги тарихиндән», Ә. Сәфәровун «Мәсиһинин «Вәрга» вә «Күлшад» поемасы вә онун Јусиф Мәддаһын ејни адлы әсәри илә мугајисәси», Ә. Ибадоғлунун «Иблис» фачиәсинин бәдии хүсусијјәтләри», Н. Вәлихановун «С. С. Ахундовун ушаглыг вә тәләбәлик илләри» мәгаләләри дә вардыр.

«Азәрбајчан әдәбијјаты мәсәләләри» китабынын сонунда хроника, мәтнләр вә сәнәдләр һиссәси дә вардыр. Бу һиссә дә чох марағлыдыр. Белә ки, бурада «М. Ф. Ахундовун «Хырс гулдурбасан» комедијасынын илк варианты», «С. Вурғунун Г. Леонидзеје мәктубу», «Азәрбајчан-күрчү әдәби әлагәләринә даир сәнәд» мәгаләләри, көркәмли татар шаири вә ичтимаи хадими Г. Тугајын Азәрбајчан сатирик әдәбијјаты илә сых әлагәсинә даир гејдләр дә дахил едилмишдир.

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ЛЕКСИКОЛОКИЈАСЫ»

Дилин лексик тәркибинин öјрәнилмәсинин һәм нәзәри, һәм дә практик әһәмијјәти вардыр. Лакин Азәрбајчан дилчилијиндә бу мәсәлә илә јахын заманлардан мәшғул олундуғуна ҝөрә лексиколокија сөзүн әсил мә'насында лап тәзәчә формалашмаға башлајан саһәдир. Буна ҝөрә дә Азәрбајчан дилинин лексиколокијасына даир индијә гәдәр нә дәрслик, нә дә бүтүн мөвзулары әһатә едән вәсаит һазырланмамышдыр. Анчаг сон заманларда бир сыра самбаллы елми-тәдгигат әсәрләри јазылмышдыр. Белә бир вәзијјәт тә'лим ишини ағырлашдырмаға сәбәб олурду.

В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллими, филолоҝи елмләр намизәди А. Гурбанов педагожи институтларын програмы әсасында «Азәрбајчан дилинин лексиколокијасы» адлы бир вәсаит јазмышдыр. Китабчанын нәшриндән әсас мәгсәд Азәрбајчан дилинин лексиколокијасына даир тәләбәләрә лазыми елми-нәзәри вә практик билик вермәкдән ибарәтдир.

Мүәллифин гејд етдијинә ҝөрә о, һәмин китабчаны һазырларкән һәм совет, һәм харичи өлкә, һәм дә Азәрбајчан дилчиләринин әсәрләриндән истифадә етмишдир. Бундан башга китабчадакы бә'зи мәсәләләр мүәллифин өз шәхси тәдгигаты әсасында изаһ едилмишдир.

«Азәрбајчан дилинин лексиколокијасы» китабчасы «Кириш»дән, 3 әсас һиссәдән вә 11 параграфдан ибарәтдир. Биринчи һиссәдә «Лексика һаггында мә'лумат», икинчи һиссәдә «Азәрбајчан сөзләри», үчүнчү һиссәдә «Алынма сөзләр»дән бәһс олунур.

«Азәрбајчан дилинин лексиколокијасы» китабчасыны Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Комитәси нәшр етмишдир.

Scanned with MOBILE SCANNER

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ» МӘЧМУӘСИНИН 1965-чи ИЛ ҮЧҮН ТЕМАТИК ПЛАНЫ

Партијанын XXII гурултајы, Сов.ИКП МК ијун, декабр пленуму гәрарлары вә мәктәб һаггындакы Ганундан ирәли кәлән вәзифәләрлә әлагәдар олараг мәктәбдә дил вә әдәбијјат дәрсләринин тәдриси мәсәләләринин јахшылашдырылмасы.

Габагчыл мүәллимләрин дил-әдәбијјат тәдриси саһәсиндәки иш тәчрүбәсини јајмаг вә инкишаф етдирмәк.

Мәктәбдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин мүстәгиллик вә фәаллыгыны артырмаг, дәрс просесләриндә габагчыл үсуллардан истифадә етмәк вә дәрсин еффективлијини (тә'сирини) артырмаг.

Орта мәктәб програмында классик вә мүасир совет јазычыларынын әсәрләринин әдәби-бәдии вә дил чәһәтдән тәһлили.

Габагчыл дил-әдәбијјат мүәллимләринин тәчрүбәсини үмумиләшдириб јајмаг.

Дил-әдәбијјат дәрсләриндә сосиалист вәтәнпәрвәрлији вә пролетар бејнәлмиләлчилији тәрбијәси.

Дил-әдәбијјат дәрсләриндә атеизм вә естетик тәрбијә мәсәләләри.

Ибтидаи синифләрдә изаһлы гираәт тә'лиминин методикасы.

Ибтидаи синифләрдә комментарили (шәрһедичи) јазы.

Мәчмуәнин сәһифәләриндә елми фикир мүбадиләсинә даир мүбаһисә вә музакирәләр.

Әдәби диспутлар вә онларын кечирилмәси, ше'р, бәдии нәср парчаларынын әзбәрләнмәси јоллары.

Китабы севдирмәк, китаб үзәриндә иш, китабдан истифадә јоллары.

Гочаман вә тәчрүбәли дил-әдәбијјат мүәллимләринин иш тәчрүбәләрини ишыгландырмаг.

Мүәллимин нитг мәдәнијјәти, мәктәбин ваһид дил режими.

Јазы, охуи нөвләри, апарылмасы, тәсһиһи вә гијмәтләндирилмәси.

Ахшам (нөвбәли) фәһлә кәнчләр, кәндли кәнчләр үмумтәһсил мәктәбләриндә дил-әдәбијјат тәдриси мәсәләләри.

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдрисинә даир методик мәгаләләр, һәмин фәннин тәдриси тәчрүбәсинә аид габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәсини үмумиләшдирмәк.

Синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар дил-әдәбијјат мәшғәләләринин кечирилмәси вә тәшкили.

Дил-әдәбијјат дәрсләриндә әјанилик.

1965-чи илдә јубилеји гејд олунасы јазычыларын һәјат вә јарадычылыгына вә с. даир мәгаләләр.

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилиндән имла, ифадә мәтнләри (VIII—XI синифләр).

Програм, дил-әдәбијјат фәнләринә даир дәрсликләр, методик вәсаитләр һаггында тәнгид, библиографија вә аннотасија характерли вә с. мөвзуда мәгаләләр мәчмуәдә дәрч олунур.

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ» МӘЧМУӘСИНДӘ 1964-чү ИЛДӘ ДӘРЧ ОЛУНМУШ МӘГАЛӘ ВӘ МАТЕРИАЛЛАР

	бурах.	сәһ.
Халгымызын һәјатында көркәмли һадисә	I	3
Дил вә әдәбијјат мүәллимләри јени вәзифәләр гаршысында	III	3
Ана дили тә'лими—мүһүм тәрбијә васитәсидир	IV	3
А. Абдуллајев—Габагчыл тәчрүбәни јарадычылыгла тәтбиг едәк	I	10
А. С. Абдуллајев—Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасы вә халг маарифимизин инкишафы	II	3
А. Абдуллајев—Мүәллимин нитг мәдәнијјәти һаггында	IV	21
А. Алмәммәдов — Бөјүк ингилабчы-демократ Т. Г. Шевченко	I	22
Н. Абдуллајев—Фонетика дәрсләриндә шагирдләрә орфоепик вәрдишләрин верилмәси јоллары	I	71
Ф. Анкеш—Мүасир Азәрбајчан дилиндә модал сөзләр	I	80
Һ. Балыјев—«Фе'л» бәһсинин тәдриси илә әлагәдар олараг апарылачаг үслубијјат ишләри	I	42
Б. Бағыров—Ифадәли гираәтин тәшкили тәчрүбәсиндән	II	37
Е. Бағыров—«Гошма» бәһсинә аид илк дәрси нечә тәшкил едирәм	III	63
М. Гасымов—М. Ә. Сабирин ичтимаи-сијаси көрүшләри һаггында	I	27
Ј. Гарабағлы—Мәктәбләримиздә әдәбијјат тәдрисинин вәзијјәтини јахшылашдыраг	III	22
Ч. Гасымов—VII синифдә јығчам ифадәни нечә апарырам	III	72
С. Әһмәдов—I—II синифләрдә шакирдләрин рабитәли нитгинин инкишаф етдирилмәсинә даир	I	34
Ә. Әкбәров—Дил дәрсләрини марагла тәшкил едәк	I	99
Б. Әһмәдов—«Чүмләдә сөзләрин сырасы» мөвзусунун тәдриси һаггында	IV	88
З. Әкбәров—Һүсејн Чавидин «Шејх Сән'ан» фачиәсиндә дил вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләри	II	31
С. Әлијева—Ушаг багчасынын биринчи кичик групларында нитг инкишафы мәшғәләләри һаггында	IV	46
С. Әһмәдов—«Әдат» бәһси тәдрисинин бә'зи мәсәләләри һаггында	II	58
Н. Әһмәдов—Әмәјә мәһәббәт тәрбијәси	II	73
Ә. Әфәндизадә—Орфографија тә'лиминин нәзәри әсаслары һаггында	III	11
Ә. Исајев—Шакирдләрин јарадычы фәаллығынын инкишаф етдирилмәсиндә шәкилләрин мугајисәли тәһлилиндән нечә истифадә едирәм	III	69
Ә. Кәлбәлијев—Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә шифаһи соргунун апарылмасы тәчрүбәсиндән	IV	73
К. Кәримов—Нитги үслуби чәһәтдән зәнкинләшдирмәк тәчрүбәсиндән	II	65
Ј. Ш. Кәримов—Дәрсин сәмәрәли тәшкили мүһүм мәсәләдир	III	34
А. Кәмалә—Әдәбијјат фәннини нечә тәдрис едирәм	III	90
Н. Күнәшли—Биринчи синифдә ана дилиндән шакирдләрин мүстәгил ишинин тәшкили тәчрүбәсиндән	III	42
Ф. Мәһәррәмов—Васитәсиз нитги нечә тәдрис едирәм	IV	60
Ф. Мәһәррәмов—Тә'лимин кejфијјәтини нечә јүксәлдирәм	I	56
Ә. Мирзәјев—IX синифдә сатирик ше'рләрин тәдрисинә даир	I	65
Х. Мәммәдов—Икинчи синифдә шәкил үзрә иншa јазылары нечә апарырам	IV	66
Х. Мәммәдов—Рус мәдәнијјәтинин тәблиғатчысы	II	12
Ш. Микајылов—Әдәбијјат нәзәријјәси материаллары тәдрисинин ардычыллығына даир	IV	36
Ч. Мәммәдов—V—VIII синифләрдә бәдии әсәрләрин дил чәһәтдән тәһлили тәчрүбәсиндән	II	52
К. Мәммәдов—V синифдә ифадә јазыны нечә апарырам	II	78
Ч. Меһрәлијев—Шакирдләрин фәнни даһа јахшы мәнимсәмәләринә нечә наил олурам	II	93
Н. Мәммәдов—О, бу әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдаларын тәдриси тәчрүбәсиндән	III	93
К. Микајылов—Шакирдләрин нитг инкишафында јарадычы јазыларын ролу	III	97
М. Ј. Нәчәфова—М. Ј. Лермонтов вә Азәрбајчан	IV	17
Ә. Рәчәбов—Дәрсләрдән гејдләр	I	88
З. Сәмәдов—Шакирдләрин идеја-сијаси тәрбијәси	I	52
З. Сәмәдов—Ики китабын мүзакирәси һаггында	IV	84
А. Сәмәдов—Һекајәләрин тәдрисиндә бәдии тәсвир васитәләринин өјрәнилмәси мәсәләсинә даир	III	61

Scanned with MOBILE SCANNER

Р. Тагыјева—Савад тә'лиминдә әјанииликдән истифадә етмәк тәчрүбәсиндән III 8
Т. Фәрәлиіјев—Ләтифә жанрынын бә'зи хүсусијјәти һаггында IV 54
Ә. Фәрәчов—Грамматик тә'рифләр үзәриндә иш II 45
Ә. Фәрәчов—Грамматик мәфһумлар системини шагирдләрә нечә өјрәтмәли III 74
Н. Хәлилов—Грамматика дәрсләриндә әјаниликдән нечә истифадә едирәм IV 77
А. Һачыағазадә—Шагирдләрин шифаһи нитгинин инкишафында синоним сөзләрин јери IV 68
К. Һачыјева—Шагирдләрин фәаллығыны вә мүстәгиллијини нечә тәшкил едирәм II 88
А. Һачыјев—Бир мәгаләнин изи илә II 98
Һ. Һүсејнов—Әвәзликләрин тә'лиминдә орфографијанын морфолокија илә гаршылыглы әлагәсинә даир III 84
С. Чәфәров—Сөздүзәлдичи шәкилчиләрин бә'зи хүсусијјәтләри II 20
С. Шүкүров — М. Ј. Лермонтовун әсәрләринин Азәрбајчан мәктәбләриндә тәдрисинә даир IV 10
Б. Шүкүрова—Шәкил үзәриндә мүсаһибә дәрсләриндә шагирдләрин нитгини нечә инкишаф етдирирәм II 82
Суаллара чаваб I, IV 105, 95
Бу китаблары охумагы мәсләһәт билирик I, II 100, 102
Ушаг китаблары III 102
«Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин 1965-чи ил үчүн тематик планы IV 108
«Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә 1964-чү илдә дәрч олунмуш мәгалә вә материаллар IV 110

Редаксија һеј'әти: А. Абдуллајев (редактор), Ә. Рәчәбов (редактор мүавини), М. А. Асланов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндизадә вә З. Сәмәдов.

Чапа имзаланмыш 2/XII-1964-чү ил. Кағыз форматы 60×84 1/16=3,50 кағыз вәрәги, 6,37 чап вәрәги.
ФГ 08279. Сифариш № 5653. Тираж 4,925.

Редаксијанын үнваны: Бакы, Нефтчиләр проспекти, һөкумәт еви, X мәртәбә, телефон № 3-13-45
Бирләшмиш нәшријјат мәтбәәси, Бакы, Нефтчиләр проспекти, 137.

Scanned with MOBILE SCANNER

25 гап.

76302

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 4

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ"

Баку — 1964

Scanned with MOBILE SCANNER